

HUNGAROLÓGIAI KÖZLEMÉNYEK

A HUNGAROLÓGIA SZAK FOLYÓIRATA
1996. XXVIII. évf. 3. sz. ÚJ FOLYAM II. évf. 3. sz.

1996.
3.

ETO: 809.451.1+894.511+02

YU ISSN 0350 2430

HUNGAROLÓGIAI KÖZLEMÉNYEK

A HUNGAROLÓGIA SZAK FOLYÓIRATA
1996. XXVIII. évf. 3. sz. ÚJ FOLYAM II. évf. 3. sz.

HUNGAROLÓGIAI KÖZLEMÉNYEK
HUNGAROLOŠKA SAOPŠTENJA
PAPERS OF HUNGARIEN STUDIES

Az Újvidéki Egyetem
Bölcsészettudományi Kara
Hungarológia Szakának folyóirata.
Megjelenik évente négy szám.

Kiadja a Hungarológia Szak
A Szerb Köztársaság Tudományügyi
és Technológiai Minisztériuma, valamint
az Illyés Közalapítvány támogatásával.

Felelős szerkesztő: Bányai János,
főszerkesztő: Gerold László
szerkesztőbizottság: Bori Imre, Láncz Irén,
Papp György és Utasi Csaba.

ETO-besorolás: Csáky S. Piroska.

Szerkesztőség: Bölcsészettudományi Kar
Hungarológia Szak
21000 Újvidék/Novi Sad
Stevana Musića 24., tel.: (021) 58-673.
Tördelés SCAN Studio, Újvidék (021) 611-968.
VERZAL Nyomda, Újvidék, tel.: (021) 390-945.
Készült 1996-ban, 200 példányban.

12381

TARTALOM

TANULMÁNYOK

LÁNCZ Irén: A nyelvi megnyilatkozás kutatása	7
CSEH Márta: Amíg egy (szak)szóból szócikk lesz	21
JUHÁSZ Erzsébet: Érintkezési felületek Gozdsu Elek és Veljko Petrović prózájában	30
CSÁNYI Erzsébet: Az élményfeldolgozás módozatai. Papp Dániel és Veljko Petrović elbeszéléseinek összevető vizsgálata	38

KISEBB KÖZLEMÉNYEK

CSÁKY S. Piroska: Hivatás vagy szakma?	45
MOLNÁR CSIKÓS László: A két világháború közötti szerbiai magyar tankönyvek nyelvezete	51

ADATTÁR

Drámapályázat anno 1904. (Közre adja Gerold László)	56
---	----

SZEMLE

Rónay László: Erkölc és irodalom. A magyar irodalom rövid története. (Bence Erika)	64
Thomka Beáta: Mészöly Miklós (Harkai Vass Éva)	69
Hankiss Elemér: Hamlet színeváltozásai. Hamlet-értelmezések a XVIII. századtól napjainkig. (Gerold László)	74
Roland Barthes: A szöveg öröme. (Faragó Kornélia)	78
Manfred Frank: Conditio moderna. (Faragó Kornélia)	81

SADRŽAJ

STUDIJE

Iren LANC: Analiza jezičkog iskaza	7
Marta ČEH: Kada od termina nastaje rečnička odrednica	21
Eržebet JUHAS: Dodirne tačke u prozi Goždu Eleka i Veljka Petrovića	30
Eržebet ČANJI: Načini obrade doživljaja. Komparatistička analiza pripovedaka Danijela Papa i Veljka Petrovića	38

KRAĆA SAOPŠTENJA

Piroška S. ČAKI: Poziv ili zanimanje?	45
Laslo MOLNAR ČIKOŠ: Jezik udžbenika na mađarskom jeziku u Srbiji između dva svetska rata	51

DOKUMENTI

Konkurs za dramu iz 1904. godine (objavljuje Laslo Gerold)	56
--	----

PRIKAZI

Laslo Ronai: Moral i književnost. Kratka istorija mađarske književnosti. (Erika Bence)	64
Beata Tomka: Mikloš Meselj. (Eva Harkai Vaš)	69
Elemer Hankiš: Adaptacije Hamleta. Tumačenje Hamleta od XVIII veka do danas (Laslo Gerold)	74
Roland Bart: Radost teksta. (Kornelija Farago)	78
Manfred Frank: Conditio moderna. (Kornelija Farago)	81

CONTENTS

STUDIES

Irén LÁNCZ: The study of verbal communication	7
Márta CSEH: From a (technical) term to a dictionary entry	21
Erzsébet JUHÁSZ: Contact areas in the prose works of Elek Gozsdu and Veljko Petrović	30
Erzsébet CSÁNYI: Modes of elaborating experience. The comparative study of short stories by Dániel Papp and Veljko Petrović	37/8

SHOERTER STUDIES

Piroska S. CSÁKY: A vocation or a profession	45
László MOLNÁR CSIKÓS: The language of Hungarian school books used between the two World Wars	51

DOCUMENTS

Drama competition Anno 1904 (an exposé by László Gerold)	56
--	----

REVIEWS

László Rónay: Morals and Literature (A short history of Hungarian literature. (Erika Bence)	64
Beáta Thomka: Miklós Mészöly (Éva Harkai Vass)	69
Elemér Hankiss: Transfigurations of Hamlet. Interpretations of Hamlet from the 18th century until today (Gerold László)	74
Roland Barthes: Le plaisir du texte (Kornélia Faragó)	78
Manfred Frank: Conditio moderna. (Kornélia Faragó)	81

A NYELVI MEGNYILATKOZÁS KUTATÁSA

LÁNCZ IRÉN

Bölcsészettudományi Kar, Hungarológia Szak, Újvidék

I. A nyelvhasználat fontosságának felismerése

1. A nyelv kutatásának középpontjában sokáig a struktúra elemzése állt. Még századunkban is többnyire a nyelv szerkezetének kérdéseire összpontosítottak a nyelvészek. A beszédnek cselekvésként, tevékenységként való értelmezése azonban változást hozott, John Austin beszédaktus-elmélete¹ a korábbi nyelvelírásoktól eltérően a nyelvi tények szélesebb körét értelmezi. A nyelvről való gondolkodás megváltozott módjai új meglátásokat eredményeztek. Austin nyomán a szavak és tettek szembeállítására megszűnt, helyett a szavak minden használatát tettként értelmezik. A nyelvelméletben természetesen számos fontos tételt újra kellett fogalmazni, többek között a nyelv funkcióját is.

A hatvanas évek közepén újabb fordulat történt, amikor az amerikai szociológusok spontán beszélgetéseket alkalmaztak a társadalmi cselekvések megismerésére. S bár nem nyelvi jellegű érdeklődés irányította a kutatókat, olyan szabályokat tártak fel, amelyeket egy adott társadalmi csoport tagjai a beszéd folyamán alkalmaznak. Ezek között a szabályok között voltak részben nyelvi jellegűek is, főleg azonban az emberi cselekvés más formáihoz tartoznak.

A beszéd tanulmányozása a 70-es években indult meg, s a 80-as évek fordulójára kialakult egy új tudományág, amely az addigi eredmények szintetizálására törekedett. Az új tudományág a **beszédelemzés** (discourse analysis). A beszédelemzésben sokféle téma merült fel többféle megközelítésben, pl. a beszédfeldolgozás kognitív, stratégiai jellegű iránya, a beszédnek mint társas cselekvésnek kutatása stb.; a dialógusok vizsgálata is új diszciplínát teremtett, sajátos szövegelemzési módszert, a **társalgáselemzést** (conversation analysis). A társalgáselemzés azokat a stratégiákat mo-

dellálja, amelyeket a társalgásban résztvevők alkalmaznak a beszélgetés produkálása és megértése közben. A társalgáselemzés témái között említhetjük pl. a résztvevők szerepváltásának kérdéseit, a szomszédsági párok kutatását, a preferencia-szabályok megállapítását, a társalgási szövegek tematikus építkezésének vizsgálatát stb. Az új diszciplínában mára már figyelemre méltó eredmények születtek. És ami szintén fontos, lehetőség mutatkozott a nyelv pragmatikai szintjének kutatására, a szemantikai kérdések újszerű megközelítésére, és termékeny lehet az együttműködés a szocio- és pszicholingvisztikával is.

Az új meglátásokig vezető út azonban hosszú volt. A továbbiakban nem is térek ki e hosszú út minden állomására, közülük csak néhányat mutatok be.

2. Mint már a fentiekben szó volt róla, sokáig nem kutatták a nyelv általános működését. Ahhoz, hogy eddig eljusson a nyelvtudomány, szükség volt a nyelv és a beszéd megkülönböztetésére, elkülönítésére. Bár már a múlt század nyelvészetében látható jelei vannak, hogy felismerték a két nyelvi alapfogalom különbségeit, azt is tapasztalhatjuk múlt századi nyelv-tanaink olvasásakor, hogy olykor egymás szinonimájaként használják a két fogalmat.

A saussure-i nyelvemélethez egyik alapvető tétele a nyelv (*langue*) és a beszéd (*parole*) elkülönítése. „A nyelv úgy él a társadalomban, mint a valamennyi agyban tárolt lenyomatok összege, körülbelül úgy, mint egy szótár, amelynek azonos példányait szétosztották az egyének között. Ez tehát olyasvalami, amely mindegyikükben külön-külön van meg, mégis mindannyiukban közös, és a letéteményesek akaratán kívül áll. (...) A beszéd annak az összességének, amit az emberek mondanak... (...) A beszédben tehát semmiféle kollektív mozzanat sincs; megnyilvánulásai egyéniak és pillanatnyiak” – írja Saussure.² És mivel az egyik társadalmi, a másik egyéni jelenség, külön stúdiumnak kell velük foglalkozni: vagyis megkülönbözteti a **nyelv lingvisztikáját** és a **beszéd lingvisztikáját**. Ő azonban csak a nyelv kérdéseivel foglalkozott.

Hogy *parole*-nyelvészetre is szükség van, többek között Vladimír Skalička is hangsúlyozta.³ Ismét el kell gondolkodni a *parole* problémáján, mert a XIX. századig a nyelv volt a kulcsszó – írja Skalička, a „nyelvtudomány kizárólag a nyelv befolyása alatt állt”.⁴ Ebben igaza is volt, de van egy megkérdőjelezhető megállapítás is, az tudniillik, hogy a XIX. században korrigálták ezt az egyoldalúságot, és létrejött a *parole* nyelvészete. Ő Humboldt-ra hivatkozik, aki szerint a nyelv nem *ergon*, hanem *energeia*, és utal a történeti nyelvtanra, amelyet a beszélt nyelv mint jelszó uralt. Az igaz, hogy az újgrammatikusok foglalkoztak a beszélt nyelvvel, a nyelvjárások kutatásának szükségességét hangsúlyozták, de azt állítani, hogy volt már *parole* nyelvészet a múlt században, túlzás. Skalička szerint éppen Saussure hatására szorult háttérbe a beszéd. Írásában Skalička arra is kitér, hogy mi tartozik a *parole* területére: az afázisról szóló tanítás, a nyelvi megnyilatkozók-

sok kutatása, melyben a pszichológia is érdekelve van, a dialógus és a monológ kérdései; és szükségesnek tartja a szó és a mondat különbségeinek feltárását is. Ugyanis a mondatban a langue gyengébben van jelen, mint a szóban, a mondatnak parole jellege erősebb, mert a mondatban nagyobb a szabadság, mint a szóban. Még nagyobb mértékben áll ez a hosszabb megnyilatkozásra. És itt áll fenn a szükségessége, írja, a parole egy önálló tudományának.⁵ Csak sajnálhatjuk, hogy a Prágai Kör jelentős nyelvésze nem definiálta a megnyilatkozást. A ma általánosan elfogadott meghatározásra később került sor a nyelvészetben.⁶

Századunk második felének uralkodó nyelvelmélete, a generatív grammatika a **kompetencia** kutatását helyezte előtérbe, pedig a **performanciá**-ban benne rejtett a nyelvhasználat kutatására. Ilyen célja azonban nem volt Chomsky nyelvelméletének.

A nyelvhasználattal való foglalkozás azonban – függetlenül Saussure és Chomsky nyelvelméletének célkitűzéseitől – századunk második felében mégis kibontakozott. Az egyik kérdés, mely sokakat foglalkoztatott, és foglalkoztat még ma is, a nyelv, illetve a nyelvhasználat funkcióinak modellálása; úgy is mondhatnánk, a nyelvhasználat funkcióinak leltárba vétele. Mert még ma sem tudjuk pontosan, mi mindenre használható a nyelv, milyen célokat érhetünk el amikor megszólalunk.

II. A nyelvi megnyilatkozás funkciói

1. **Történeti visszapillantás.** A XVII. századtól a filozófiai rendszerek nyelvfilozófiai nézeteiből hiányzott a beszédnek mint tevékenységnek a felfogása.⁷ Ennek ellenére a beszédnek cselekvésként való értelmezése nem új gondolat.

A Port-Royal nyelvtan két mozzanatot különböztet meg a beszédtevékenységben: a hangadást, a hangsorok képzésének tevékenységét, és azt a mozzanatot, hogy a hangsorokat azért hozzuk létre, hogy velük megjelöljük, ábrázoljuk, közzétegyük gondolatainkat. Az 1660-ban megjelent univerzális grammatika szerint a szavak arra szolgálnak, hogy a beszéd során közvetítsék a fogalmakat. De nemcsak a fogalmakat tükrözik, hanem azokat a műveleteket is, amelyekkel gondolkodásukban a fogalmakat összekapcsoljuk. A **jel terminus** is helyet kap az általános grammatikában: a nyelvi nyilatkozatot jelnek tekintették a grammatika szerzői⁸, a jelen pedig a **jel hordozóját** értették, „s így a fölfogott nyelvi **jel funkciója a gondolatok** hű ábrázolása és közzététele, a beszédtevékenység pedig eszerint abban áll, hogy a gondolati műveletek révén létrejött alakzatokhoz hozzákapcsoljuk a nekik megfelelő nyelvi jeleket (amelyek szekunder fontosságúak a gondolathoz képest, hiszen csak ahhoz szükségesek, hogy másokkal megoszthassuk, közzétesszük őket), s az így létrejött hangsort kimondjuk. A beszédtevékenység ebben a felfogásban egy, a gondolkodásnál kevésbé bonyolult összekapcsoló aktusból áll, másfelől pedig a beszédszervek

működéséből” (eredeti kiemelés).⁹ Az univerzális grammatika írói szerint „a nyelvtől független gondolkodás szférájába tartoznak az emberi elmének olyan igényes műveletei, mint az ítélet, az érvelés vagy... a kívánság, a parancsolás vagy a kérdezés”.¹⁰

A Port-Royal logikában **Arnauld** és **Nicole**¹¹ arról is ír, hogy „ideáinkat lényegükkel összhangban fejezzük ki”, „azaz a logikai definíció jelentését igyekezzük közölni, mely a nyelvhasználat (usage) igazságát képezi, – ugyanakkor kénytelen-kelletlen kifejezésre juttatunk olyan járulékos ideákat, melyeket a szó ébreszt elménkben, a lényeges idea mellett, melyet a szó tulajdonképpeni jelentésének tekintünk”.¹²

A „nyelvhasználat igazsága”-nak kérdése kapcsolatban van a XVII. századi nyelvfilozófia törekvésével, hogy a nyelv „helyes használatát” (right usage) kell rögzíteni; azokat a tényezőket tartották szükségesnek leírni, melyek a pontos és egyértelmű kifejezésmódot biztosítják. Hogy eldöntsük, mikor pontos és egyértelmű egy-egy kifejezésmód, meg kell állapítanunk egy normát, amelyhez a viszonyítás történhet.

A XVII. századi nyelvfilozófia kritériumként egy tudományos normát fogad el, melyet **Descartes** filozófiájából vesz át, ez pedig a „tisztá és megkülönböztetett ideák” karteziánus kritériuma. Descartes szerint az az igaz, „amit tisztán és megkülönböztetetten fogunk fel értelmünkkel”.¹³ A tudományos gondolkodásban világosságra van szükség, „a dolgok jól definiált osztályainak meg kell felelniük az ideák jól definiált osztályainak, s a két területen belüli konfúziók és átfedések módszeresen kerülendők és kiküszöbölendők”.¹⁴

A karteziánus normát **Locke** is alkalmazta a helyes nyelvhasználat kritériumaként. Locke a következőket írja az **Értekezések az emberi értelemről** című munkájában: „ideáink helyes megkülönböztetésében főleg azok tisztá és meghatározott volta segít bennünket”.¹⁵ A szót akkor használjuk helyesen, ha egy tisztá és megkülönböztetett ideát jelöl, vagyis a dolognak egy jól definiált osztályát. Ha nem így teszünk, akkor visszaélünk a nyelvvel. Visszaélést (abuse) követünk el, ha a szavakat nem referenciális funkciójukban, hanem fatikus, emotív vagy konatív funkciójukban használjuk.

A XVII. századi nyelvfilozófia a nyelv **referenciális** funkcióját ismerte csak el. A mindennapi nyelvhasználat azonban sokszor „visszaél” a nyelvvel, s ez azért van, mert „a többé-kevésbé tág értelmű szavak létüket és jelentésüket minden nyelvben többnyire tudatlan és tanulatlan emberektől vették, akik a dolgokat a bennük talált érzékelhető minőségek szerint osztályozták és nevezték el avégből, hogy mikor azok nincsenek jelen, mások számára jelezzék őket”.¹⁶ Locke kétféle nyelvhasználatot különböztet meg: a polgári és a filozófiai.¹⁷ A polgári a mindennapi nyelvhasználat, amely „az emberi társadalmakban a polgári élet mindennapi ügyeit és érdekeit illető közönséges társalgások és érintkezésformák szolgálatában áll”.¹⁸ A filozófiai nyelvhasználat a pontos eszmék átadására, biztos és kétségtelen igazságok kifejezésére szolgál. Locke az utóbbi nyelvhasználatot tartja ér-

tékesebbnek, mert pontosabb, és megjegyzi, hogy a polgári nyelvhasználatban elegendő a jóval kevesebb pontosság is, de ennek a nyelvhasználatnak is megvan a szerepe az ember életében. A két nyelvhasználati forma a **funkciókülönbség** alapján is eltér egymástól. Locke felfogásában a költői nyelvhasználat nyilvánvaló és rendkívül káros nyelvi visszaélés. A mindennapi nyelvhasználat is gátolja a „helyes” gondolkodást, mert a mindennapi életben használt szavak tág értelműek és létük a tudattalanoktól való.

Locke-nál olvashatjuk a következőket is: „Minthogy azonban a társadalom kényelmei és előnyei a gondolatok közlése nélkül nem biztosíthatóak, szükséges volt, hogy az ember külső, érzékelhető jeleket találjon, amelyek révén azok a láthatatlan ideák, melyekből gondolatai felépülnek, másokkal közölhetők legyenek.”¹⁹

Láthatjuk tehát, hogy Locke is (és persze mások is) egyetlen funkciót, célt tulajdonítanak a nyelvnek: a gondolatok kifejezését. Ezt a funkciót emelik ki a szótárak is. Példaként álljon itt egy meghatározás: a nyelv „szavak és szócsoportok összessége, amelyet egy nemzet, nép vagy faj közösen használ a gondolatok kifejezése vagy közlése céljából, továbbá – tág értelemben – a gondolatok kifejezésének a képessége verbális megnyilatkozással útján”.²⁰

Mindenhhez azonban tegyük hozzá azt is, hogy vannak, akik ugyan megengedik, hogy a nyelvet sok más módon is használjuk, de ezeket nem tartják a nyelv lényeges vonásának. Az a doktrína, hogy a nyelv elsődleges és szabályszerű használata az, hogy a beszélő gondolatát közölje, kifejezze, tág és szűk értelemben is megközelíthető. Tág értelmezésében a nyelv sok célt szolgálhat: érzést, szándékot és sok minden mást is kifejezhetünk vele.

Locke a gondolatot úgy értelmezi, hogy az igaz vagy hamis, mai szakterminológiával ezt úgy mondjuk, hogy aminek igazságértéke van. A gondolatnak ez az értelmezése azonban a nyelv használatának és a kognitív használatnak azonosításához vezetett. A nyelv kognitív használata tagadhatatlan, de az is nyilvánvaló, hogy nemcsak ilyen használata van, mert utasítunk is, parancsolunk is, kérhetünk, ígérhetünk valamit stb. Hogy az ilyen megnyilatkozásokkal sokáig nem foglalkoztak, annak oka abban keresendő, hogy a nyelvnek csak racionális vonásaira figyeltek, „amit csak egyszerűsített az az érzés, hogy a nyelv valódi használatában kizárólag az igazságigények megfogalmazásával és közvetítésével kell törődnie”.²¹

A kognitív elméletek megalkotóit mindig is zavarta a költészet léte, és nem véletlenül.²²

Hogy a nyelv **nem kognitív használatának** is nagy fontossága van, azt századunkban ismerik fel.

2. **Karl Bühler funkcióelmélete.** Karl Bühler 1927-ben fejtette ki először a nyelv funkcióival kapcsolatos álláspontját (a X. pszichológuskongresszuson), majd kutatásainak eredményeit a **Sprachtheorie**-ban (1934, Jena) összegezte. A nyelvet Bühler úgy határozta meg, mint „organon”-t, amely lehetővé teszi, hogy „valaki mondjon valaki másnak valamit tárgyakkal”.

ról”. Sémájában három pólust különböztet meg: a beszélőt, a hallgatót vagy címzettet és a tárgyat, vagyis a megnyilatkozás tartalmát. Az organonmodellben három funkciót különít el: a **kifejezést** (Ausdruck), a **felhívást** (Appel) és az **ábrázolást** (Darstellung). Bühler szerint az ábrázoló funkciónak van központi jelentősége, a másik kettő csak járulékos, és az ábrázolótól viszonylag függetlenül működnek. A kifejező funkcióban a nyelvi jel **szimptomája** valaminek, ami a nyelvi szférán kívül van (ide sorolja az indulatszók egy részét, pl. az **oh**, **ah** pszichikai és fizikai állapotok szimptomáit). A felhívó funkcióban használt jel **szignál** (ilyen a **hé** vagy a **halló**). Az ábrázoló funkcióban használt jel a nyelven kívüli világ **szimbóluma**. Bármely megnyilatkozásban 2–3 funkció összekapcsolódik, de minden esetben a funkciók egyike dominál.²³

(**Deme László** modellje is hárompólusú: a beszéd három tényezőjét ő is úgy határozza meg, mint Bühler, a tényezőhöz nála is egy-egy funkció járul: a **kifejező**, a **tájékoztató** és a **befolyásoló**. Minden megnyilatkozásban, írja Deme, mindhárom funkció jelen van, de közülük mindig az egyik dominál.²⁴)

Bühler modelljét **Laziczius Gyula** ismertette az **Általános nyelvészetben** (1942). Kifejti, hogy ugyanazt a jelet más-más hangon mondhatjuk, pl. az esik-et a bosszúság hangján, de úgy is, hogy figyelmeztetés legyen. „Más a hanglejtése a bosszankodásnak és más a figyelmeztetésnek. Egyik is, másik is ellátja tisztjét, de az ábrázoláshoz semmi közük.”²⁵ A hanglejtésnek megkülönböztető szerepet tulajdonít: a hanglejtés hívja fel a figyelmet arra, ami nem tartozik az ábrázolt tényálláshoz. „Ez a figyelmeztető hanglejtés nem vesz részt az ábrázolásban, hanem ráhelyeződve az ábrázoló tulajdonságokra egy másik feladatot vállal és végez el: a felhívás feladatát.”²⁶

Bühler finomabb megkülönböztetéseket is tesz – Humboldt ergon és energiea, valamint Husserl jelentés és jelentésintenció distinkciója nyomán. „Cselekvésnek tartja a célnak megfelelő nyelvi produktum, ill. nyelvű megszerkesztését, mégpedig nem a Port-Royal értelmében, ahol a gondolati műveletek révén még a megformálás előtt készen áll a mondanivaló lényege, hanem inkább a saussure-i értelemben: amorf gondolatok nyelvi kódolásaként.”²⁷ Míg a Port-Royal a szót tekinti a központi kategóriának, mely ábrázoló funkciót tölt be, addig Bühler a nyelvi megnyilatkozásnak adja ezt a szerepet, vagyis a megvalósított, kiejtett mondatnak. Bühler azokat az aktusokat tartja magasabbrendűeknek, amelyek létrehozása során „a beszélő az önmagukban meghatározatlan, laza körvonalakban körülírható jelentésű szavaknak a nyelvi megnyilatkozásban pontos, meghatározott jelentést ad – pillanatnyi beszédintenciójától függően”.²⁸ Az idézett szerzők megkockáztatják azt a feltevést, hogy ezek a bühleri gondolatok a beszédaktus-elmélet referáló cselekvésrétegének elődje lehet, bár megjegyzik azt is, hogy különbségek is vannak közöttük.

3. **A kifejező és a felhívó funkció.** **Trubetzkoy** írja, hogy a kifejező és felhívó funkciót eleinte ignorálták. A strukturális nyelvészet fejlődését ismer

tetve felhívja a figyelmet arra, hogy Laziczius Gyula volt az első, aki rámutatott arra, hogy ezt a két funkciót is elemezni kell. A magyar nyelvész a kifejező elemekkel foglalkozott, Trubetzkoy viszont a felhívó funkciót vizsgálta meg részletesebben.

A fonológiai felhívás olyan eszköz, írja Trubetzkoy, amely arra szolgál, hogy bizonyos érzéseket váltson ki a hallgatóból. Amire a felhívás összpontosul, az nem a beszélő érzése, hanem hasonló érzések kiváltása a hallgató elméjében. Szerinte mivel a kifejező és a felhívó funkció is kapcsolatban van az emóciókkal, egyetlen különbség közöttük csak az, hogy a felhívó megnyilatkozások arra szolgálnak, hogy érzéseket és emóciókat ébresszenek a hallgatóban, míg a kifejező megnyilatkozásokban nem ez a szerepük.

Isačenko is a nyelv felhívó funkcióját elemezte.²⁹ Ő azt emelte ki, hogy a felhívó megnyilatkozásokban a hallgató felé irányulás a döntő, célja a reakció kiprovokálása a hallgató részéről. A parancs, a tiltás kérdéseivel foglalkozik, és ismerteti a formai eszközöket is.

4. Román Jakobson kommunikációs modellje. Bühler háromfunkciós modelljét **Roman Jakobson** tovább finomította, és létrehozta a verbális kommunikáció hat tényezős modelljét. A modell összetevői a következők: a feladó, a címzett, a kontextus, az üzenet, a kontaktus és a kód. „E hat tényező mindegyike a nyelv más-más funkcióját határozza meg” – írja Jakobson.³⁰ A feladóra irányul az érzelmi jellegű **emotív** funkció, mely kifejezésre juttatja a beszélő magatartását azzal szemben, amiről beszél. A címzett felé irányul a **konatív** funkció, a felszólítás és megszólítás. A kontextusra irányulás a **referenciális** funkció, vagyis a denotatív vagy kognitív funkció, mely „számos üzenet elsődleges feladata”. A kontaktusra irányuló funkció a **fatikus**, vagyis kapcsolattartó funkció, a kódhoz a **metanyelvi** funkció kapcsolódik. A közleményre pedig a **poetikai** funkció irányul. „Ez a funkció nem tanulmányozható eredményesen anélkül, hogy a nyelv általános problémáit ne érintenénk. A nyelv alapos tanulmányozása viszont megköveteli a poetikai funkciójának mélyreható elemzését.”³¹ Jakobson a poetikai funkciót dolgozta ki legrészletesebben, mert ez volt a célja.

Ez a modell újat hozott (és nemcsak a poetikában használták fel, hanem más területeken is), mégis őrzi a hagyományt. Azt írja ugyanis Jakobson, hogy egyet kell értenünk Sapirral, hogy „egészében véve a nyelvben a gondolatalkotás a legfontosabb”.³² Ez mégsem jelenti azt, hogy figyelmen kívül hagyja a másodlagos tényezőket. Ő is nyelvi nyilatkozatokat mutat be példaként a funkciók meghatározásakor, mint Bühler.

Jakobson utalást tesz az igazságérték-vizsgálatra is, amiből kitűnik, hogy ő is referenciális funkciót helyez előtérbe, sőt, hogy „az ábrázoló vagy referenciális funkciót előtérbe állító modelleket szoros kapcsolatok fűzik a **logikához**, amely a nyelv kognitív aspektusát egyértelműen az igaz-hamis megkülönböztetés mentén írja le” (eredeti kiemelés).³³

5. Új gondolatok a nyelvfilozófiában. Ludwig Wittgenstein a Filozófiai vizsgálódásokban az emberek valóságos nyelvi tevékenységével foglalkozik

(miután kiábrándult a tökéletes logikai nyelv eszméjéből). A nyelvről mint mindennapos emberi tevékenységről ír, és a nyelvet nem pusztán jelrendszerként értelmezi, hanem a sokrétű társadalmi tevékenység folyamatában beszéd útján történő érintkezésnek fogja fel. Arra helyezte a hangsúlyt, hogy a konkrét helyzetekben sokféleképpen alkalmazható a nyelv, vagyis kidomborította funkcionális sokrétűségét. Le kell számolni azzal, írja, hogy a nyelv mindig egyformán funkcionál, és mindig ugyanazt a célt szolgálja.

A nyelvek működésének magyarázó modelljéül a **játékok** elveit választja, a nyelvekről mint nyelvi-játékokról ír (de nem definiálja pontosan, hol a nyelvi rendszert jelenti, hol a nyelvhasználat képzelt szituációit³⁴).

A nyelvi tevékenység tehát sokféle nyelvhasználati módból áll. De hányfajta mondat van? – teszi fel a kérdést a filozófus. „Mondjuk állítás, kérdés és parancs? – Ilyen fajtából **számtalan** van: számtalan különböző használati módja van mindannak, amit jel-nek, szó-nak, mondat-nak nevezünk. És ez a sokféleség nem valami szilárd, egyszer s mindenkorra adott; hanem a nyelv új típusai, mondhatni új nyelvjátékok keletkeznek, mások meg elavulnak és elfelejtődnek.”³⁵ (Eredeti kiemelés.)

A nyelvi tevékenység típusaira sok példát sorol fel: parancsot adni és engedelmessé válni annak, egy tárgy külsejét leírni vagy méreteit meg tudni, beszámolni egy eseményről, eltűnődni egy eseményen, egy hipotézist megalkotni és ellenőrizni, egy történetet kitalálni és elolvasni, színészkedni, rejtvényt fejteni, kérni, megköszönni, átkozódni, üdvözölni, imádkozni. És ehhez még hozzátesszi: érdekes összehasonlítani a nyelvi eszközök és használati módjuk sokféleségét, a szavak és mondatok fajtáinak sokféleségét azzal, amit a logikusok a nyelv szerkezetéről mondtak.³⁶

6. **John Austin beszédaktus-elmélete.** Austin a Harvardon 1955-ben tartott előadásaiban³⁷ abból a problémából indult ki, hogy valóban állítás-e minden mondat, ahogy a filozófusok sokáig gondolták, és azt fejti ki, hogy miként válhatnak a megnyilatkozások sem nem igazá, sem nem hamissá. Olyan példákat mutatott be, amelyek semmit sem „írnak le” vagy „állapítanak meg”, nem igazak vagy hamisak. Célja nem általános tételek megállapítása volt, az ábrázoló funkciót vizsgálta, hogy az igazságfogalmat a természetes nyelv vonatkozásában perifériusabb helyzetbe állítsa.

Példáival azt mutatja be, hogy vannak olyan mondatok, amelyek kimondása önmagában egy cselekvés elvégzése vagy annak része, és ezt a cselekvést nem írhatjuk le úgy, mint valaminek a kimondását. Pl. „Ezt a hajót Queen Elizabethnek nevezem el!” „Karórámat fivéremre hagyom.” „Fogadok egy ötösbe, hogy holnap esni fog.” „A mondat kimondása nem leírása annak, hogy mi mondható arról, amit akkor teszek, mikor ezt mondom ki, nem is annak leszögezése, hogy csinálom, hanem maga a csinálás.”³⁸ A szavakat és a tetteket tehát nem állítja szembe egymással, ő szembeállításuk látszólagosságát bizonyítja be. Azokat a mondatokat, melyeknek kimondása egyben valamilyen cselekvés végrehajtását, elvégzését is jelenti, **performatívumoknak** nevezi. A kifejezés a **perform** szóból származik, mely az

„akció” (cselekvés) főnév igei megfelelője, és „azt sugallja, hogy a megnyilatkozás – amit többnyire nem pusztán valami kimondásának tekintünk – egyben valamilyen cselekvés elvégzése is”.³⁹

Austin azokkal a körülményekkel is foglalkozik, amelyek közepette a megnyilatkozások elhangzanak. Hat szabályt állapít meg, amelyhez tartaniaz kell magát a beszélőnek, mert ha egy ellen is vét, a performatív megnyilatkozás sikertelen lesz.

A performatív kifejezések azonban csak a kiindulást jelentik a beszédaktus-elméletben. Austin másmilyen elemzéseket is végzett: összehasonlította azokat a megnyilatkozásokat, amelyek tartalmaznak performatív igét, azokkal, amelyekben nincsenek. Továbbá megkülönböztet **nyílt** vagy **explicit** és **rejtett** vagy **implicit** performatívumokat. De ennél is tovább ment, és bevezetett három új fogalmat. Ezekre azért volt szükség, mert kiderült, hogy végül is minden mondattal valamit cselekszünk, valamit el akarunk érni, tehát nem elegendő a performatív mondatokat elválasztani a konstatív mondatoktól. Ezért tett különbséget a **lokució** és **illokució** között, vagyis elválasztotta azt, amit teszünk, attól, amit kimondunk. Amit teszünk, írja, az valamilyen aktus, cselekvés, amit pedig kimondunk, az valamilyen hangsor, amely a nyelv nyelvtana szerint van megszerkesztve. A harmadik fogalom a **perlokució**, vagyis a hatás, amelyet a megnyilatkozás a hallgatóban felkelt, de ez nem tartozik szorosan a megnyilatkozáshoz, inkább annak következménye. A három fogalom segítségével lehetővé vált a használati szabályként felfogott jelentés rétegeinek érzékenyebb feldolgozása.

A megnyilatkozások funkciójának, illokuciók értékének vizsgálatát indította el a beszédaktus-elmélet. Austin gondolatait továbbfejlesztették, az elmélet hatása több területen hozott jelentős eredményeket.

7. **John Searle** továbbgondolta az illokuciók értékek (funkciók) kérdését. Searle szigorú klasszifikációt állított Austin óvatos csoportosítása helyébe. Searle a beszédaktusokat **konvencionális** cselekvésnek tartja, melyek természetét **konstitutív szabályok** határozzák meg. A szabályoktól függ, hogy a beszédaktus végrehajtható-e.

Nyelvet beszélni annyit jelent, írja, mint részt venni bizonyos szabályok által irányított viselkedési formában.

A kommunikáció alapegységének az illokuciók aktust tekint. Megemlíti azt az elterjedt nézetet, miszerint a szimbólumot, a szót, a mondatot tekintik annak, ami kommunikál. Véleménye szerint azonban csak akkor tekinthetjük üzenetnek, az emberi nyelv kommunikációja egységének, ha létrehozását valamilyen beszédaktus végrehajtásának tekintjük, ha pl. üdvözlésnek, figyelmeztetésnek vagy utasításnak vesszük. A hangsor értelmezése előfeltételezi, hogy úgy ismerjük fel, mint amit valamilyen intenciával hoztak létre. Vagyis nem a szó, a szimbólum kommunikál, „hanem ezek eseteinek a létrehozása a beszédaktusokban”.⁴⁰ Ha valamit mondunk, az együtt jár azzal, hogy szándékunkban áll, hogy illokuciók hatást idézzünk elő a hallgatóban, azzal a szándékkal, hogy a hatásokat azáltal idézzük elő,

hogy a hallgató felismeri a szándékunkat. A szándék annak révén ismerhető fel, hogy a hallgató ismeri a kimondott mondatokat irányító szabályokat.⁴¹

A beszédaktusok kutatását kapcsolatba hozza a mondatok jelentésének vizsgálatával, véleménye szerint nem két külön tudománynak kell foglalkoznia velük, mert lényegében ugyanarról van szó, csak más-más szempontból. A mondat jelentésébe ugyanis beletartozik, hogy a mondatnak bizonyos kontextusban való kimondása egy jelentéssel annyi, mint bizonyos illokuciós aktus végrehajtása. A mondatot megérteni pedig nem más, mint ismerni jelentését.

A szó szerinti jelentés mellett említést tesz a nem szó szerinti jelentésről is, az ilyen illokuciós aktusok kutatását is fontosnak tartja.

Searle a lokucióval is foglalkozik, és több rétegét különbözteti meg: a **nyilatkozat aktusát**, amikor grammatikailag megformált mondatot mondunk ki, a **propozíciós aktust**, ami annak a tevékenységnek a neve, amelynek eredményeként logikai ítéletnek tekinthető tartalmat fejezünk ki. Ezen belül megkülönbözteti a **referálás** aktusát, amikor főnévi csoporttal a valóság egy részére utalunk, és az **állítást**.

8. **A nyelv informatív használata és az emotív jelentés.** Max Black a 60-as évek végén a nyelv informatív használatának kérdéseivel tér vissza, és abból indul ki, hogy a megnyilatkozás legérthetőbb használata az, hogy a hallgatónak **megmondunk** valamit” (eredeti kiemelés).⁴² Csakhogy a nyelvnek nem minden használatát tartalmazza ez a leírás, mert szembeállíthatjuk olyan megnyilatkozásokkal, amelyekkel pl. érzéseket fejezünk ki. Tehát rá kell jönnünk arra, hogy „milyen rendkívülien sok olyan nyelvi aktus van, amelyet közönségesen a valakinek valamit megmondani kaptafájára húzunk rá”.⁴³ A kérdés, kérdés, felszólítás, utasítás, parancs nem tekinthető információnak, vagy ha mégis annak nevezzük ezeket a beszédaktusokat, akkor láthatjuk, hogy az **információ** heterogén dolgok halmazát jelenti. Mindezzel azonban Black nem mondott újat, és nem is kísérli meg a nem információkat tartalmazó beszédaktusok rendszerezését.

Ehelyett a nyelvhasználat folyamatának olyan oldalára tér ki, mint a beszélő **szavahihetősége** és **megbízhatósága**, amelyek jelei általában nem verbálisak, bár a beszélő szavahihetőségét állíthatja is. Felveti a beszéd **eredményességének** kérdését is: „a beszédbeli kommunikáció eredményessége végtére is a szavahihetőség nem-verbális jelzéseinek az átvitelén áll vagy bukik. Semennyi beszéd sem bizonyítja, hogy a beszélő érdemes a bizalomra, ha nincsenek ezt igazoló független jelzések.”⁴⁴ Az ismeretek átadása, írja Black, azon is múlik, hogy tud-e a hallgató olvasni a sorok között és megérti-e a szituációt, amelyben a szavak elhangzanak. Így jut el Black a **kontextustól való függőség** elvéig.

A nyelvhasználatról írva megemlíti a **preszuppozíciót** is, melynek kérdései ma is időszerűek a szemantikában is és a pragmatikában is.

Az emotív jelentés korábbi megközelítéseit hiányosaknak tartja, ő különbséget tesz a szavak és megnyilatkozások **emotív hatása** és lehetséges **emotív jelentése** között.

Tanulmányának befejező részében arra figyelmeztet (ez ugyanis az utolsó rész alcíme!), hogy égető szükség van a nyelvi funkció sokféleségének alapos és hatékony elemzésére. Ezzel mindenképpen egyetérthetünk, és csak azt hiányolhatjuk, hogy Black a sokféleség elemzésére nem vállalkozott.

9. **Rendteremtési kísérletek a nyelvi funkciók sokféleségében.** A 70-es évek elején jelent meg **W. P. Robinsonnak A nyelv funkciói** című tanulmánya, amelyben ő is hangsúlyozza, hogy össze kell állítani a nyelvi funkciók listáját/listáit, tehát hogy osztályozásukra van szükség. Hogy erre mindeddig miért nem került sor, azt is taglalja. Persze azzal is tisztában van, hogy minden funkciólista önkényes, gyenge érveléssel védhető meg, hogy rövid úton nem cáfolható, noha az is igaz, írja, hogy olyan vizsgálatok sincsenek, amelyek alátámasztják.⁴⁵

Robinson tanulmánya azért érdemel figyelmet, mert összefoglalja a nyelvi funkciók osztályozására tett kísérletek eredményeit.

R. F. Bales a kiscsoportok tagjainak viselkedését osztályozta (1950-ben jelent meg tanulmánya), és létrehozott egy olyan rendszert, mely példát mutat a nyelvhasználat funkcionális megközelítésének lehetőségére. Adatainak legnagyobb része ugyanis verbális aktusokon alapul. Tulajdonképpen azt tárta fel, hogyan differenciálódnak a szerepek, hogyan jönnek létre és erősödnek meg a normák. A rendszernek 12 kategóriája van, és a verbális aktusok osztályozását adja: mit csinálnak az emberek a nyelv használatakor: pl. viccelnek, egyetértenek, javasolnak, véleményeznek valamit, értékelnek, elemeznek, érzést, vágyat fejeznek ki, tájékoztatnak, ismételnek, igazolást kérnek, javaslatot kérnek, elutasítanak, segítséget kérnek, védik magukat stb. Ez a rendszer hasznosnak bizonyult, több kutató is alkalmazta.

Ervin-Tirpp is kidolgozott egy kategóriarendszert (a kétszemélyes interakciók kezdeményezésének leírására), rendszeréből azonban hiányzik Bales rendszerének teljessége és rendszeressége, amelyből kiderülnének a kategóriák közötti hasonlóságok és különbségek.

A szociálpszichológiai modellek mellett nyelvészetiek is készültek, **Firth** pl. a beszédaktus szociális értékén alapuló osztályozást dolgozott ki, **Halliday** oktatási szempontból vetette fel a kérdést, és 24 nyelvi funkciót különböztetett meg. **Soskin** és **John** osztályozó rendszere azon alapul, hogy egy cél elérésének különböző verbális lehetőségei lehetnek. Ők hat kategóriát alakítottak ki, melyek a funkción alapulnak, de nyelvi formáik eltérőek. Ezt a rendszert később két kutató arra használta fel, hogy elemezzenek egy kisebb amerikai családmintát. Az elemzésből kiderült, hogy kik között gyakoribbak pl. a közvetett kérések, az utasítások stb. **Dell H. Hymes** hét tényező modellt dolgozott ki, és a nyelvhasználat kutatásában szociális szempontokat is érvényesít.

Többféle modell van tehát, de mint Robinson írja, ezek nem pontosak, mert „nem adják meg az egyes funkciók strukturális megvalósulását, sem azokat a viselkedésbeli kísérőjelenségeket, amelyek alapján elkülöníthetők egymástól a funkciók”.⁴⁶

A funkciók elfogadható rendszerezésére tehát még nem került sor. Robinson annyiban járult hozzá a bonyolult kérdés megoldásához, hogy felsorolta azokat a követelményeket, amelyeket a nyelvi funkciók taxonómiájának ki kell elégítenie.

Úgy tűnik, a bonyolult és sokszínű beszédaktusok ellenállnak az osztályozás „kényszerének”. Mára már annyi ismeret halmozódott fel a beszédaktusokkal kapcsolatban, a szemantikában is, a pragmatikában is, hogy szinte lehetetlen mindezt áttekinteni. És vannak még megoldásra váró feladatok, amelyek fontosabbak az osztályozásnál, és meg is oldhatók bármiféle osztályozási rendszer nélkül is.

JEGYZETEK

1. John Austin 1955-ben tartott előadássorozata magyarul is olvasható a **Tetten ért szavak** c. könyvben, Bp., Akadémiai Kiadó, 1990
2. Ferdinand de Saussure: Bevezetés az általános nyelvészetbe, Gondolat, Bp., 1967, 37–38.
3. Vladimír Skalička: A „parole” nyelvészetének szükségessége, In: Antal László (szerk.): A prágai iskola, Tankönyvkiadó, Bp., 1981
4. Vl. Skalička: i. m. 181.
5. Vl. Skalička: uo.
6. Károly Sándor: Mondat és megnyilatkozás, In: Néprajz és Nyelvtudomány 24–25, Szeged, 1980
7. Kelemen János ezt a kérdést részletesen taglalja tanulmányában
8. Antoin Arnauld és Clode Lancelot
9. Pléh Csaba–Radics Katalin: Beszédaktuselmélet és kommunikációkutatás, Általános Nyelvészeti Tanulmányok, XIV. Akadémiai Kiadó, Bp., 1982, 88.
10. Pléh–Radics: uo.
11. La logique, on l’art de penser, 1662
12. Takács Ferenc: T. S. Eliot a költői nyelvhasználatról, Irodalomelméleti tanulmányok 3., Akadémiai Kiadó, Bp., 1978, 38.
13. Idézi: Takács, i. m. 37.
14. Takács: i. m. 37–38.
15. John Locke: Értekezések az emberi értelemről, Bp., 1961. I. 147.
16. J. Locke: i. m. II. 61.
17. J. Locke: i. m. II. 86.
18. J. Locke: i. m. uo.
19. J. Locke: i. m. II. 11–12.
20. Encyclopedia Britannica, 11. kiadás
21. Black, Max: A nyelvhasználatról, In. Horányi Özséb (szerk.): Kommunikáció 1 – A kommunikatív jelenség, Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó, Bp., 1977, 233.
22. Locke mellett Hobbes-t is
23. Pléh Csaba írja, hogy Bühler elméletében az ábrázoló funkciónak vezető szerepe van ugyan, de a kifejező funkció vele szembeállítva a nyelv emotív, a felhívó pedig a direktív viselkedésirányító oldalát hivatott kifejezni. Hogy szükség van-e mindhárom funkcióra, e tekintetben Bühler nem teljesen egyértelmű. (ÁNyT. XV. 247 48.)

24. Vö. Deme László: A beszéd és a nyelv, Tankönyvkiadó, Bp., 1976
25. Laziczius Gyula: Általános nyelvészet, Bp., 1942, 33.
26. Laziczius: uo.
27. Pléh–Radics: i. m. 90.
28. Pléh–Radics: uo.
29. V. A. Isačenko: A nyelv hívo funkciójáról, In: Antal László (szerk.): A prágai iskola, Tankönyvkiadó, Bp., 1981, 198.
30. Roman Jakobson: Nyelvészet és poetika, In. Hang – jel – vers, Gondolat, Bp., 1972, 235.
31. R. Jakobson: i. m. 239.
32. R. Jakobson: i. m. 215–16.
33. Pléh–Radics: i. m. 90–91.
34. Vö. M. Kozlova: Nyelv és filozófia, Kossuth Könyvkiadó, Bp., 1976
35. Ludwig Wittgenstein: Filozófiai vizsgálódások, Atlantisz, Bp., 1992, 30.
36. L. Wittgenstein: i. m. 30–31.
37. John Austin: Tetten ért szavak, Akadémiai Kiadó, Bp., 1990
38. J. Austin: i. m. 33.
39. J. Austin: i. m. 34.
40. John Searle: A beszédaktus mint kommunikáció, In: Horányi Özséb (szerk.): Kommunikáció 1. 260.
41. J. Searle: uo.
42. Black, Max: A nyelvhasználatról, In: Kommunikáció 1. 242.
43. Black, Max: i. m. 235.
44. Black: i. m. 237.
45. Vö. Robinson, W. P. A nyelv funkciói, In: Kommunikáció 1. 215–229.
46. Robinson: i. m. 221.

ANALIZA JEZIČKOG ISKAZA

Iren Lanc

U centru jezičkog istraživanja je dugo vremena bila analiza strukture. Međutim, poimanje govora kao radnje je dovelo do promena u lingvistici: postalo je važno i izučavanje same upotrebe jezika. Izučavanje upotrebe jezika je pak uslovljeno određivanjem funkcija jezika.

Autor studije daje pregled, kako su se menjali stavovi, mišljenja od, u 17. veku jedino priznatoj funkciji u lingvističkoj filozofiji – referencijalnoj funkciji jezika –, do nastanka višefunkcijskog modela moderne lingvistike. Autor prikazuje model K. Bihlera, kao i kakav uticaj ima taj model na mađarsku lingvistiku, kakav se značaj pridaje ekspresivnoj i izražajnoj funkciji jezika. Daje prikaz modela R. Jakobsona koji sadrži šest funkcija i obrazlaže zbog čega je došlo do razvijanja tog modela. Objašnjava kakav su uticaj na lingvističku filozofiju imale između ostalog tumačenje funkcija L. Vitgenstajna i teorija Ostina i Serla o govornom aktu, kao i zbog čega se od sedamdesetih godina teži grupisanju jezičkih funkcija.

THE STUDY OF VERBAL COMMUNICATION

Irén Lánicz

For a long time it was structural analysis that linguistic studies centered around. The interpretation of speech as an act brought changes into linguistics: the study of language usage presupposes definitions of language functions.

The author of the paper surveys the changes in attitudes and views beginning with the one and only accepted function, the referential function, in the seventeenth century linguistic philosophy, and ending with the multi-functional model in modern linguistics. The author outlines the components of Bühler's model and its influence on Hungarian linguistics, and shows what significance is given to expressive and vocative language functions. She also presents Jakobson's six-function model and states the reasons for the further refinement of the model. She explains the role of L. Wittgenstein's linguistic philosophy and of J. Austin's and J. Searle's speech act theories in the interpretation of language functions, and shows what efforts have been made to group the multiplicity of these functions.

AMÍG EGY (SZAK)SZÓBÓL SZÓCIKK LESZ

CSEH MÁRTA

Bölcsészettudományi Kar, Hungarológia Szak, Újvidék

1. A címszóválogatás, a „szavak felvételének és kihagyásának” elbírálása, a „leggyakrabban használt” szavak kiválasztása „nem kis körültekintést kíván” egy szótárkészítőtől. Ebben a dolgozatomban a fenti gondolatokhoz kapcsolódóan (vö. PATÓ Imre: **Az ekválás kérdései a készülő Magyar-szerbhorvát szótárban felhasznált kifordítási anyag vonatkozásában.** In: HK. 20. évf. 4 [77.] sz. 447. l.) azt szeretném bemutatni, hogy nemcsak a címszóválogatás, de a szerkesztés és az értelmezés során is szükség van „nem kis körültekintés”-re, hogy elkerüljük – vagy legalább megkíséreljük elkerülni – a leselkedő buktatókat.

Mint gyakorló szótárszerkesztő a számomra legtermészetesebb módot választottam ennek érzékeltetésére: egy szócikk megszerkesztésének a folyamatát kísérelem meg írni.

A szótárszerkesztőnek abból kell kiindulnia, hogy „a szavakkal szemben sem jogos a faji diszkrimináció” (Kolozsvári Grandpierre Emil): a szótár százvalahányezer címszava közül valamennyi egyformán igényt tarthat arra, hogy a legnagyobb figyelemben részesüljön a lexikográfiai földolgozás során. Annál is inkább, mert a szótár jövődő használója is azt fogja elvárni, hogy az a szócikk, amely az adott pillanatban érdekli, éppolyan pontos adatokat tartalmazzon, mint az előtte és az utána álló, vagyis amely – az adott pillanatban – a számára esetleg érdektelen, de fontos lesz, lehet máskor akár neki, akár egy másik szótárhasználónak.

Mindezt azért tartottam fontosnak előrebocsátani, mert az **amaránt** szó, amellyel a továbbiakban foglalkozni fogok, minden bizonnyal nem túl sokszor fogja a szótárban való keresgélés tárgyát képezni. Mindamellet, ha már fölvevük (és föl kellett vennünk Szabályzatunk értelmében), pontos adatokkal kell szerepelnie a szótárban – ez a legcselembibb követelmény, amely a szerkesztéstől elvárható.

2. A szerkesztés. Az **amaránt** növénynévvel kapcsolatos adatok beszerzése a kiindulópontunkul szolgáló számítógépes anyag láttán az első pillanatban nem tűnt nehéz esetnek:

C

a 324 amarant

002 * (Amaranthus purpurascens) dragoljub (m bot)

002 * (Amaranthus purpurascens) dragomilje (n bot)

001 labodás * (bot) dipan

002 * (Amaranthus purpurascens) latifa (f bot)

001 * amaránt, disznóparéj (Amaranthus paniculatus) trator (m bot)

201 csákós * (bot) turčin (perjanica)

Utasításvázlatunk szellemében körülbelül így alakítható ki az **amaránt** szónak a magyar–szerbhorvát szótár szerkesztési technikája szerint a kifordítással nyert számítógépes anyag lexikális anyagát maradéktalanul hasznosító szócikke:

amarant ~ja, ~ot sb bot 1. <disznóparéj (Amaranthus paniculatus)> trator 2. (Amaranthus purpurascens) dragoljub, dragomilje, latifa

Csakhogy melyik jelentéshez tartozik a két kétagú növénynév, a **csákós amaránt** és a **labodás amaránt**? Ha ezeknek is tudnánk a latin nevét, nem volna velük gond, be lehetne őket sorolni vagy a megfelelő jelentés alá, vagy külön-külön, mint a címszó 3. és 4. jelentését.

Emellett a komoly azonosítási gond mellett egy „apróság” is közrejátszott, hogy további forrásokban is utána kellett keresni az **amaránt** szónak. A számítógépes anyagban ugyanis nem egyértelmű a helyesírása: a szócikk-fejben **amarant** (ékezet nélkül), a szócikk belsejében egy helyen ékezetes formában jelenik meg. Melyik a helyes?

Az akadémiai helyesírási szabályzatban (a továbbiakban AkH.) és a Helyesírási tanácsadó szótárban (a továbbiakban HTSz.) nem található meg az **amarántot**, a Magyar értelmező kéziszótárban (a továbbiakban ÉKsz.) azonban, amely egyik legfontosabb forrásunk és segítőnk, már igen. Ott az ékezetes címszóalak található. Megnyugodhatunk tehát, hogy ez az elfogadott írásmód.

Az ÉKsz. nyomán azonban fölvetődik egy újabb probléma. Ha adatai pontosak, akkor az **amaránt** növénynévnek a növényrendszertanban az *Amaranthus caudatus* név felel meg (tehát nem az *Amaranthus paniculatus* és nem az *amaranthus purpurascens*, mint ahogy a számítógépes anyagból tudjuk). Vagy a három latin megnevezés egyugyanazt a három növényfajt jelöli?

Mi a helyzet az **amaránttal**?

Tudjuk róla, hogy növénytani terminus, s van egy rokonszava, a **disznóparéj**. A latin nevek alapján azt is gondolhatjuk róla, hogy három jelentése

van – közülük egynek, annak, amely az ÉKSz. szerint a címszó egyetlen számba vehető jelentése, nincs meg a szerbhorvát ekvivalense! Emellett az **amaránt** szó két rendszertanilag mindeddig elhelyezetlen jelzős szerkezetnek (kételemű szakkifejezésnek) is az alaptagja. Az egyik jelentésben a címszónak van egy szinonimája, ez azonban nemigen segít az értelmezésben, mivel valójában tisztázatlan a címszóhoz való viszonya: nem tudjuk, hogy az **amaránt** teljesen ugyanez-e, mint a **disznóparéj**. A második jelentésben egyszerre három differenciálatlan(nak látszó) szerbhorvát ekvivalensünk van. Ez szintén nem jó jel, hiszen tudott dolog, hogy a fogalmi pontosságra törekvő szaknyelvek – általában – kerülnek a rokon értelmű szavak használatát. (Ennek ellenére sokszor tapasztaljuk, hogy a párhuzamos szóhasználat nem ritka jelenség.) Továbbra is tisztázatlan továbbá a két kételemű magyar növénynev és a jelzőtlen amaránt (amarántok?) közötti kapcsolat.

Attól függően, hogy a latin terminusok azonos vagy különböző növényfajokra vonatkoznak-e, a szótári beszerkesztés is különbözőképpen alakul. Én itt csak a két végső lehetőséget dolgoztam föl főbb vonalakban:

a) változat: *A. caudatus* ≠ *A. paniculatus* ≠ *A. purpurascens*
s ekkor:

amaránt ~ja, ~ot sb bot 1. (*Amaranthus caudatus* ? _____ ? 2. <*disznóparéj* (*A. paniculatus*)> trator 3. (*A. purpurascens*) → *dragoljub*, *dragomilje*, *latifa*

[Megjegyzés: megoldatlan a **csákós amaránt** és a **labodás amaránt** helye a szócikkben.]

b) változat: *A. caudatus* = *A. paniculatus* = *A. purpurascens*

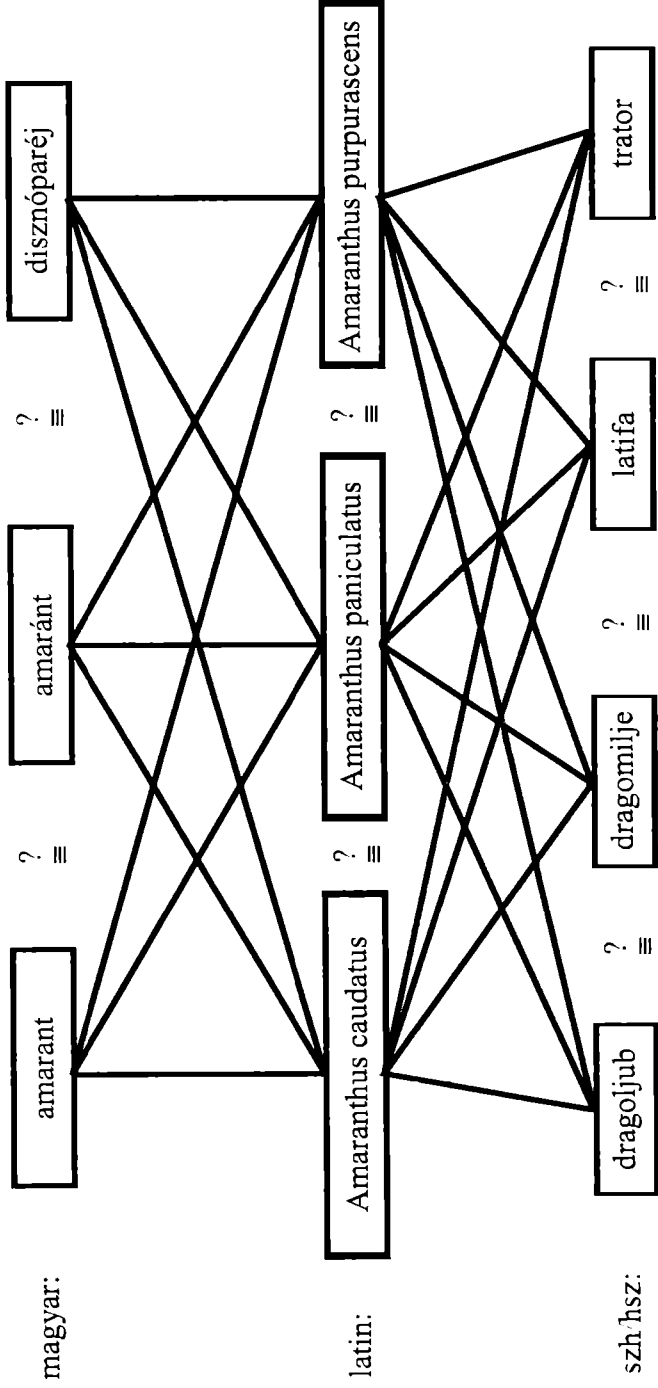
Ebben az esetben, az ismert adatok alapján így épülhetne föl a szócikk:

amaránt ~ja, ~ot sb bot <*disznóparéj* (*Amaranthus caudatus/paniculatus/purpurascens*)> *dragoljub*, *dragomilje*, *latifa*, trator **csákós** ~ *turčin*, *perjanica labodás* ~ *dipan*.

Ez sem igazán bizalomkeltő. Elsősorban az alábbi okok miatt nem: abból a feltételezésből indul ki, hogy van két azonos értékű terminus technicusunk (**amaránt** = **disznóparéj**). Viszont az ÉKSz.-ban gyanúsán különböző értelmezést kapott a kettő: az **amaránt** **dísznövény**, a **disznóparéj** viszont **gyom**. Az a föltételezés is megerősítést kíván, hogy a két magyar terminusnak valóban három rendszertani megnevezés felel-e meg teljes értékűen. Harmadsorban pedig az is szokatlan jelenség, hogy a két magyar terminussal és a három latin megnevezéssel a szerbhorvátban 4 azonos jelentésű és azonos értékű szakszó vethető össze. (Kb. úgy, ahogy az I. táblázatról leolvasható.)

I. táblázat

Magyar–latin–szerbhorvát/horvátszerb relációk a számítógépes adatok alapján

A csákós amaránt és a labodás amaránt hovatartozása továbbra is nyitott kérdés.

Természetesen azt a helyzetet sem lehet kizárni – legalábbis elvben nem –, hogy a terminológiai azonosság szigorúan csak páronként érvényesül. Esetleg lehetségesek a páros és a csoportos megfelelések kombinációi is. Egyet mindenesetre biztosra vehetünk az **amaránt** növénynévvel kapcsolatban: a magyarban meghonosodott szó a latinból való átvétel, és azonos azzal az *Amaranthus* (föltételezhetően nemzetségnévvel, amely az eddig fölmerült növényfajok latin megnevezésének első eleme.

Bizonyos kérdésekre azonban továbbra sincs megnyugtató válaszunk. Teljes azonosság vagy részleges megfelelés áll-e fenn az **amaránt** és a **disznóparéj** között? Mi a tényleges latin neve a magyar **amaránt**nak, és milyen összefüggésben van a három – vagy csak egy? – „közönséges”, jelzőtlen **amaránttal**? Mi a rendszertani neve a két kételemű magyar terminusnak?

Csak akkor lesz értelme megkísérelni az értelmezést a rendelkezésünkre álló szerbhorvát terminusok segítségével, ha már sikerült az azonosítások és a relációk megállapítása után választ kapni a fenti kérdésekre és kialakítani a szócikkvázlatot.

Vegyük sorjában a kérdéseinket!

Az **amaránt** és a **disznóparéj** terminusok közötti kapcsolat tisztázásához az ÚjML. visz közelebb. **Amaránt** szócikke nincs ugyan, **disznóparéj** címszó alatt viszont megtudjuk, hogy a **disznóparéj** valóban **nemzetségnév**, és ugyanaz, mint a latin *Amaranthus*. Főleg gyomnövényfajok tartoznak ide, de néhány kerti dísznövényfaj (pl. az *A. caudatus* és az *A. paniculatus*) is e növénynemzetség tagja.

Ennek egyetlen ponton sem mondanak ellent az ÉKSz. adatai. A lexikon megvilágítja a **disznóparéj növénynemzetség** (*Amaranthus*) és a latinul *Amaranthus caudatus*nak nevezett **növényfaj** kapcsolatát: az **amaránt** címszó alatt földolgozott adatok arra a dísznövényfajra vonatkoznak, amelyet a virágkedvelők **amaránt**ként ismernek, a növényrendszertan pedig – egyelőre csak latinul tudjuk a nevét – *Amaranthus caudatus*ként. Ez a növényfaj a **disznóparéj** – latinul *Amaranthus* – nemzetség tagja. A két szó, az **amaránt** és a **disznóparéj** tehát a szaknyelvi szóhasználatban csak félreértések kockázatát árán cserélhető föl. Az ÚjML.-ből tudható meg egyúttal az is, hogy a latin *A. caudatus* és az *A. paniculatus* nem egy, hanem két különböző növényfajta neve.

A magyar nyelvi adatokat illetően már csak az **amaránt** nemzetségnév és az általunk mindeddig **amaránt**nak ismert fajtanév mononímiája okozhat zavart. További útmutatást a szakirodalomtól remélhetünk.

Az **amaránt**, *Amaranthus* terminusokkal kapcsolatban, a Soó–Kárpáti-féle **Növényhatározóból** (a továbbiakban NH.) (II:620.) azt tudjuk meg, hogy az, amit ez a két szó jelöl az amarántfélék családjának (zárvatermők törzse, kétszikűek osztálya) III. nemzetsége, *genusa*. A nemzetség magyar neve **Disznóparéj (Amaránt)**, „I. növényfaj képezi”, „számos keverékfaj”-jal.

A Csapody–Priszter-féle **Magyar növénynevek szótára** ugyanakkor afelelő nyújt felvilágosítást, hogy a kerti – tehát természetett – *Amaranthus*ok a magyar szaknyelvben **amaránt** névvel is illethetők – tehát további fajmegkülönböztető jelző nélkül. Annak ellenére van ez így, hogy az általunk mindeddig „egyszerűen” **amaránt**nak ismert *Amaranthus caudatus*nak a magyar botanikai terminológiában valójában a pontosító **bókoló amaránt** (NH.) terminus felel meg. (Ezt egyes szótárak **csüngő amaránt**nak is nevezik.) A Csapody–Priszter-féle szótár jóvoltából tehát – úgy látszik – eltekinthetünk attól, hogy kételyeink legyenek: helyes-e – sok más szótárhoz hasonlóan – nekünk is **amaránt** címszó alatt földolgozni a **bókoló amaránt** virágnevet.

Ezzel a címszó és (látszólagos vagy valószínű) szinonimáinak kérdése – a rendelkezésünkre álló segédesszközök adatai szerint – megoldhatónak látszik: maradhat a jelzőtlen **amaránt** is, de ha n a g y o n pontosak akarunk lenni, megadhatjuk a latin elnevezés mellett a növény teljes magyar nevét is, gyakorlatunkhoz híven csúcsos zárójelben:

amaránt ~ja, ~ot sb bot (*Amaranthus caudatus*) [stb.]

vagy:

amaránt ~ja, ~ot sb. bot <**bókoló** ~ (*Amaranthus caudatus*)> [stb.]

Talán mégis jobb azonban, ha jelentéstördelő számokkal beszerkesztjük az **amaránt** szót úgy is, mint nemzetségnevet:

amaránt ~ja, ~ot sb bot 1. (*Amaranthus*) ? _____ ? 2. <**bókoló** ~ (*A. caudatus*)> ? _____ ?

És mi legyen a **csákós amaránt**tal és a **labodás amaránt**tal?

Csákós amarántról az átnézett irodalomban sehol sem találtam említést. Szerbhorvát értelmezőjéről, a **dípan**ról sem. Véleményem szerint a **csákós amaránt**ot tanácsos volna kihagyni, még akkor is, ha a törzsenyagunkból való.

A **labodás amaránt** a NH.-ban **labodás disznóparéj** (*A. blitoides*) néven szerepel, vagyis kikövetkeztethetően nem a kerti amarántfajok közül való. Én áttenném oda, ahova – ezek szerint – tartozik: a **disznóparéj** szócikkébe.

A latin fajtajelölő nevek közül az *A. caudatus*ról már megtudtuk, hogy hivatalosan ez felel meg a „mi” **amaránt**tunknak. Az *A. purpurascens* a számomra elérhető segédletekben sehol sem bukkant föl; ezt nem tudtam azonosítani. Lehet (de nem biztos), hogy szinonimája az *A. caudatus*nak, de ha az volna is, a jelek szerint amannál lényegesen ritkábban használatos. Ha ugyanazt a növényfajt jelöli, mint az *A. caudatus*, akkor azért, ha másikat, akkor azért kellene szerintem kihagyni.

Az *A. paniculatus*nak a magyar neve **bíbor amaránt** (NH.) (A vizsgálódásban felvetődik a kérdés, hogy a **bíbor amaránt**nak nem feleltethető-e meg a latin *A. purpurascens* név is, mivel a görög–latin **purpurus** szó ma-

gyar jelentése 'bíbor, bíborszínű'. Ezt a föltételezést azonban szakirodalmi adatokkal nem tudom alátámasztani. A **bíbor amaránt** és a **bókoló amaránt** a NH. szerint is két különböző növényfaj. Ha beszerkesztjük, az 1. jelentés alá kell kerülnie, mivel a 2. jelentést teljes egészében az *A. caudatus*, a **bókoló amaránt** foglalja el. A szócikkvázlat ezek szerint a következőképpen alakulna:

amaránt ~ ja, ~ ot sb bot 1. (*Amaranthus*) ? _____ ? bíbor ~ (*A. paniculatus*) ? _____ ? 2. <**bókoló ~ (*A. caudatus*)**> ? _____ ?

3. Az értelmezés. A számítógépes anyagban, amellyel elemzésemet kezdtem, címszavunkkal az alábbi szerbhorvát szavak kerültek valamilyen módon összefüggésbe: **dragoljub**, **dragomilje**, **dipan**, **latifa**, **perjanica**, **trator**, **turčin**. (A latin és a szerbhorvát terminusok közötti összefüggéseket, a magyar–latin terminuspároknaál tapasztalt bonyodalmakon okulva, jobbnak láttam itt a kiindulópontnál még nem vizsgálni.) A felsorolt szavaknak a szerbhorvát nyelv értelmező szótárában (*Rečnik srpskohrvatskog književnog jezika*) és az *Opća enciklopedija Jugoslavenskog leksikografskog zavoda c.* általános lexikonban néztem utána. A keresgélés során, az ide-odautalgatások révén a főnti sor még kiegészült az **amarant**, **ščir**, **štir**, **štirenica** és a **tratorak** szavakkal. Az így összegyűlt növényneveket a NH-val újból szembeesítve a II. táblázatról leolvasható képet kapjuk.

II. táblázat Szerbhorvát/horvátszerb–latin–magyar azonosítás		
szh/hsz	latin	magyar
amarant (OE)	–	–
dragoljub (R)	<i>Tropeolum majus</i>	Kerti sarkantyúka
dragomilje (R) → dragoljub	–	–
lipan (R) → štir	–	–
latifa	–	–
perjanica (R)	<i>Amaranthus caudatus</i>	Bókoló amaránt
ščir (OE) ili štir, štirenica	<i>Amaranthus</i>	Disznóparéj. Amaránt
štir (R)	<i>Amaranthus</i>	Disznóparéj. Amaránt
	<i>Amaranthus blutum</i>	–
	<i>Amaranthus retroflexus</i>	Szőrös disznóparéj
	<i>Amaranthus</i>	Disznóparéj. Amaránt
trator (R) → → tratorak	<i>Celastrus cristata</i>	Magyarparéj. Kakastaréj
turčin	–	–

Az **amarántról** végezetül még egy adat: Dayre–Denović–Maixrer **Hrvatskosrpsko–francuski rječnik**-jében az *A. caudatus* a **crveni štir** megnevezés mellett szerepel.

További kéznél levő szakirodalom híján a szerbhorvát adatoknak már nem tudtam utánakeresni.

Szótárunk **amaránt** szócikkét végül is így képzelem el:

amaránt ~ **ja**, ~ **ot sb bot 1.** (*Amaranthus*) **štir**, štirenica, šćir, amarant, trator **bíbor** ~ (*A. paniculatus*) **trator 2. bókoló** ~ (*A. caudatus*) perjanica, crveni štir

De szeretném tudni, mit szólna hozzá egy növénytan szakértő!

4. A most bemutatott példa abban az értelemben is „keresetlen”-nek nevezhető, hogy ilyen és hasonló esetekkel a szótárírás – legalábbis az én tapasztalataim szerint – nagy gyakorisággal szolgál. Nem kellett sokat keresgélnem tipikusnak számító példa után. Azzal, hogy az **amarántot** kiemeltem a többi közül, és beszámoltam a beszerkesztése körül **lehetséges** bonyodalmakról, azt szerettem volna elérni, hogy ráirányítsam a figyelmet – nem magára a szócikkre, hanem általa – szótárkészítő közösségünk egyik régi és nagy gondjára, arra, hogy az egyes szakterületek, tudományágak szókincsének gyors és pontos földolgozásához nincsenek meg maradéktalanul a megnyugtató minőségű munka végzéséhez szükséges feltételeink. Érzékeny gondunk, véleményem szerint, a szaklektori segítség hiánya. Szaklektorok folyamatos és lehetőleg intézményesített segítségével nélkül körülményesnek és kétséges sikerrel kecsegtetőnek látszik, hogy nagyszótárunkat, amelyet enciklopedikusnak is nevezünk (s ez a meghatározás csak kisebb részben vonatkozik a terjedelmére) megbízhatóvá és korszerűvé szerkesszük.

Az általános szerkesztő (de az általános lektor sem) nem lehet a szótárban földolgozott ő s s z e s szakterület terminológiájának olyan mértékben tudós, de legalábbis k é t n y e l v e n n a p r a k é s z e n j ó l i n f o r m á l t ismerője, hogy akár a szakterület irodalmában, akár a szakszótárak adatai között gyorsan és eredményesen el tudjon igazodni. A „mindent csinálj magad”-módszer a szótárírásban is, mint az életben általában, az optimálisnál lényegesen hosszabb időt kíván, s még a nagyobb időráfordítás ellenére is külön szerencsének tartható, ha megnyugtató eredményekhez vezet.

KADA OD TERMINA NASTAJE REČNIČKA ODREDNICA

Marta Čeh

Prilikom sastavljanja rečnika urednik se s vremena na vreme susreće sa rečima čije značenje ne poznaje, iako mu je opšta kompetencija i poznavanje govornog jezika razvijeno, radi se naime o rečima koje pripadaju ili

nekoj stručnoj oblasti ili pak periferijalnim delovima leksike. Leksikološka obrada takvih reči zadaje prilično problema kako u fazi redigovanja tako i prilikom tumačenja. Ovaj tekst, na primeru naziva jedne biljke (amarant), na konkretnoj reči prikazuje probleme koji se javljaju, ukazujući na mogućnosti rešavanja istih.

FROM A (TECHNICAL) TERM TO A DICTIONARY ENTRY

Márta Cseh

When compiling a dictionary the editor is occasionally faced with terms the meanings of which he cannot be familiar with, regardless of his competence in the standard language, because they belong to the nomenclature of a specialized branch of science or they come from other peripheral fields of vocabulary. These words give the lexicographer formidable problems both when trying to define them and when editing them. This paper is trying to point out some of these problems with a concrete example: **amarant**, a botanical term, shows presumable possibilities of eliminating such difficulties.

ÉRINTKEZÉSI FELÜLETEK GOZSDU ELEK ÉS VELJKO PETROVIĆ PRÓZÁJÁBAN

JUHÁSZ ERZSÉBET

Bölcsészettudományi Kar, Hungarológia Szak, Újvidék

Bori Imre tesz említést arról, hogy Veljko Petrović, aki „a zombori szellemi körtől kapta első indításait”, s „mind költői, mind pedig novellaírói teljesítményének alapjaiba beépült magyar irodalmi műveltsége” a Mikszáth Kálmán utáni nemzedék „tanítványa és rokona, különösen pedig Gozdsu Eleké, aki évekig élt Zomborban.”¹ Ez alkalommal azt igyekezzük közelebről szemügyre venni, hogy a (részben) Gozdsu tanítványnak is feltételezhető novellaíró Veljko Petrović és a „mester” Gozdsu Elek prózája közötti érintkezési felületeknek, amennyiben léteznek, mi lehet legfőbb jellegzetességük.

Amikor ezeknek a lehetséges érintkezési felületeknek a feltérképezésére teszünk kísérletet, mindenekelőtt abból a körülményből indulunk ki, hogy egyikük (V. P.) zombori születésű, s ifjúságának éveit is javarészt ehhez a városhoz kötődnek. Másfelől viszont Gozdsu, aki szintén egy löbbszemzetiségű város, Temesvár szülte, élete egy szakaszát Zomborban élte le (1887–1905), ahol megalapította a Szabad Lyceumot, melynek keretében maga is tartott előadásokat. Okkal feltételezhető, hogy a fiatal Veljko Petrović felfigyelt Gozdsu nagy természettudományos és filozófiai jártaságra, valamint kifinomult művészi érzékenységre valló előadásaira. Némiképp tehát befolyásolhatta őt ifjú éveinek alkotásaiban. Nem stílusában, nem is egész világlátásában, de szemléletmódjának némely meghatározó vonásában mindenképp. Hadd fűzzük hozzá mindjárt azt is, hogy noha okunk van föltételezni, hogy Veljko Petrović – kitűnően ismervén a magyar nyelvet – olvashatta is Gozdsu egynémely művét, mégsem hisszük, hogy ez lenne a legerdőtőbb vizsgálódásunk tárgyát illetően, sokkal fontosabbnak véljük a hasonló körülményekből fakadó tipológiai összecsengéseket. Ezek közelebbi vizsgálatára vállalkozunk.

Az érintkezési felületek föltételezését az a körülmény is valószínűsíti, hogy mint Bori Imre megállapítja, a jugoszláv irodalmak avantgárdja kiváltképp 1918 előtt semmiképp sem mutathat egységes képet, így a szerb irodalomban sem, minthogy „a szerb történelemben és kultúrában Vajdaságnak nevezett vidék”² az Osztrák–Magyar Monarchia idején Magyarország déli részét képezte, s így, mint a induló Veljko Petrović tájékozódása is bizonyítja (Lásd fordítások, recenziók a magyar irodalom köréből, valamint a Croatia című folyóirat) részben legalábbis a Monarchia irodalmi, elsősorban a magyar irodalom felé fordul. Ezeket a történelmi-társadalmi adottságokat annál is inkább hangsúlyoznunk kell, minthogy az összevetésre kiszemelt Gozdsu- és Petrović-mű nem értelmezhető relevánsan, ha pusztán a magyar és a vajdasági szerb irodalomra, valamint az itt adott társadalmi-politikai körülmények figyelembevételére korlátozódunk. Minthogy mindkettő csak egy-egy részegységét képezi annak a soknemzetiségű konglomerátumnak, amely 1867-től az Osztrák–Magyar Monarchia nevet viselte. Összevető vizsgálatra egy-egy művet választottunk mindkettőjük novelláiról opusából. Veljko Petrović **Bunja i drugi u Ravangradu (Predratna pričanja)** című gyűjteményéből (alcíme: **Povest čoveka bez korena**)³ az 1910-ben íródott **Bunja (Bunyó)** címűt, Gozdsu Elektől pedig az **Egy falusi mizantróp** c. 1884-ben keletkezett novellát. Minthogy minden okunk megvan arra, hogy a fiatal Veljko Petrovićnél észleljünk bizonyos (részben legalábbis öntudatlan) Gozdsu-hatásokat, de még abban az esetben is, ha mindössze érintkezési felületek vannak kettőjük között, amit a magunk részéről feltételezünk – elemzésünket mindenképp Gozdsu novellájával kell kezdenünk.

Mindkét novella közös vonása, hogy a főhős számkivetetté lesz, gyökérelenné, ahogy Petrović írja. Gozdsu novellája szinte teljesen statikus fölépítésű. Ahogyan Ács Margit fogalmaz erről: „A századvégi realistákat általában tökéletesen kielégítette az analízis, s ha leleplezték, úgy érezték, ezzel kicsit le is győzték az ellenséges világot. A barres-i minél többet érezni, minél többet elemezni volt a kor jelszava. E jelszó – az újságírással együtt átformálta a hagyományos elbeszélést. Rövidebb terjedelmű, egy-egy portré megrajzolására vagy egy gondolat kifejtésére törekvő, a szabályos cselekményt nélkülöző, sőt gyakran eseménytelen rajzok, karcolatok, tárcanovellák születtek. Gozdsu rendkívüli biztonsággal kezelte az új műfajt: legtöbb novellájának egyetlen mondatban foglalható össze a „cselekménye”: az író találkozott X-szel, és az elmondta neki az élete történetét. Azonban ezt a szürke és közönséges keretet olyan izgalmas ember- és életismerettel töltötte meg, hogy írásai akkor is dinamikusak, ha valójában nem történik bennük semmi.”⁴ Az **Egy falusi mizantróp** jellegzetesen ilyen keretbe foglalt történetet mond el. Az elbeszélő Szent Andrászt megy közsönteni egy zimankós novemberi napon, amikor találkozik régi ismerősével, Pakaszky Pállal, aki elmondja neki kiközösítetté válásának történetét. Ha érintkezési felületekről beszélhetünk Gozdsu és a **Ravangrad** elbeszélé-

léseit író Veljko Petrović között, az midnenekelőtt a társadalmi igazságtalanságok iránti felfokozott, illetőleg a környezetükre általában nem jellemző érzékenységre vonatkozik. Egészen más képletet mutatnak Pakaszky Pál kiközösítésének okai és körülményei, mint a „bunyó” Stipe Paštrovićé, ám ugyanazon társadalmi-politikai adottságokból eredeztethetők: a korrupcióból. Gozdsu Pakaszky Pálja elmondja bukása történetét az elbeszélőnek, amelyben kissé túlzásba vitt rövidere zártság érvényesül a hasonló és a hasonlított között. A varjak épp olyan halálos veszélyt jelentenek az emberre, mint a vármegye korrupt tisztviselői kara arra, aki őszinte, becsületos kíván lenni: egyszerűen felfalják. Ez a túlzottan és pontos tézisjelleg csöppet sem járul hozzá, hogy a Gozdsu-novella esztétikai értékeit növelje, de jól példázza az író kritikus hozzáállását a valósághoz, amelyből anyagát merítette. Ilyen, kissé túlzott rövidere zárás, ugyancsak az esztétikai minőség rovására, Veljko Petrović elbeszélésében is megfigyelhető, de erre majd a későbbiekben fogunk kitérni. Bizonyos érintkezési felületeket felismerhetünk Pakaszky és Paštrović életkörülményeiben már a kezdet kezdetén is, s ez Pakaszkyknál a szülők különböző nemzeti hovatartozásából ered: „– Családom anyai ágon Sz. megyében vert gyökeret. Ósrégi szerb család, tele férfias erővel és babonával. Apám elszegényedett magyar nemescsalád sarja, aki sohasem tudott annyira leszállni vagy fölemelkedni, hogy anyámban ne csak olyan személyt lásson, aki nem méltó az ő címeres, négyszáz esztendő s vérére. Nem sokat törődött vele, és engem sem tudott szeretni. Túl vagyok az érzelmes koron, és minden habozás nélkül állapítom meg, hogy apám minden fennkölt gőgje mellett nem volt méltó az én egyszerű rác anyámra, aki mindössze egy vagyonos, vak pap leánya volt, s alig tudott magyarul. Ki kell mondanom, hogy csekélyke vagyonaért vette el.”⁵

Pakaszky elbeszéléséből az is kiderül, hogy igazságérzetét elsősorban ebből a felemás családi környezetből eredezteti, minthogy már kora gyermekkorában szembetalálkozott a megaláztatás kínzó élményével. Tanulmányai során élénk érdeklődést tanúsít Darwin tanai iránt, egybehangzóan Gozdsuval, akiről ismeretes, hogy sokat foglalkoztatta a darwinizmus. Ahogy Ács Margit írja: „Hősei felesleges vagy gyenge, vagy meg nem értett emberek. Az a közös bennük, hogy a világgal szemben, a világ igazságával vagy igazságtalanságával szemben valamennyien alul maradtak, s az egyetlen, amit tehetnek, hogy felismerve a sorsukban megnyilatkozó Törvényt – megadják magukat. Nem hősök a szó romantikus értelmében: Tantalusok, kapitulációjukban ott a józanság fölénye, örök szomjazók, akik számára nincs megváltás.”⁶ A Törvény Gozdsunál mindenkor úgy érvényesül, hogy az igazság megtestesítőjét söpri el. Az **Egy falusi mizantróp főhősére**, Pakaszky Pálra visszatérve arról van szó, hogy aljegyzősége idején fölfedezi főnöke nagyarányú hamisításait, majd mikor egy konkrét eset kapcsán rájön, hogy szegény emberek még fokozottabb kisémmizését vonják maguk után az ilyen csalások illetőleg sikkasztások – följelenti főnökét, aki a följelentés után két órával föbelőtte magát. „Kereke akartam lenni annak az el-

lenőrző gépezetnek, melyet közigazgatásnak neveznek” – vallja hivatásudatáról Pakaszky, igazságérzete révén azonban arra kényszerül, hogy ő legyen a Törvény. A közvélemény azonban Karas Miklósnak a pártján áll, szemében ő az, aki úri életvitelével (amely a köznek szánt pénz is fölémészette) tartozik társadalmi státusának, alispánságának. A kiközösítettséget Pakaszky több vonatkozásban kénytelen tapasztalni. Általános síkon úgy, hogy az emberek elkerülik, de bonyolultabb formában is. Ezt példázza egy ismerős öregúrral folytatott beszélgetése is: „– Látja, hiba volt, hogy ön föladta az alispánt. Mi köze volt hozzá? Ejnye, ejnye, fiatalember, nem kell elébe vágni a sorsnak! Ki-ki maga vigye a bőrét vásárra. A hódorság igen csúnya mesterség! Nem jól cselekedte, no!

– Morális ember ön? – kérdeztem az öreget.

– Morális? Hogy értsem ezt! Én becsületes ember vagyok.

– És védi a tolvajokat?

– Édes jó istenem! Dehogy védem. Pusztuljanak! De a végrehajtás, tudja a végrehajtás, no, csak csúnya dolog biz az.

– Hiszen ez logikus következménye az önök bölcs törvényeinek!

– Nem veszi be a természetem! Nem tehetek róla. Bajlódjék vele más! Jó éjszakát!”⁷

Megfigyelhetjük azt is ebben a jellegzetesen darwinista ihletésű Gozsdu-novellában, hogy a létért való küzdelem darwini tétele nem pusztán természettudományos alapon igyekszik az elbeszélés mód szintjén megformálódni, hanem a népi hiedelemvilággal gazdagítva. – A tudós Darwin és a babonás Jevrem egy véleményen vannak – állapítja meg a novellában Pakaszky. A Karas Miklós és körének korrumpáltsága azonban kétségtelenül hiteles ábrázolást nyer e Gozsdu-novellában, középpontjában Karas feleségével, a csábító és nagyravágyó szépasszonnyal, akit Vallinak becéznek.

Ha az **Egy falusi mizantropot** egybevetjük Veljko Petrović **Bunyó** című elbeszéléssel, mint említettük már, mindenekelőtt a bennük megjelenített milió korrumpáltsága az, ami közös. Minthogy a megírásuk közötti időbeli eltérés (1884; 1910;) ellenére ez a világ szinte semmit sem változott becstelenségében, embertelen felületességében és hamis csillogásában: az Osztrák–Magyar Monarchia alkonyának világa ez. S már ebből a döntő körülményből kifolyólag is hajlamosak vagyunk azt feltételezni, hogy inkább érintkezési felületekről van szó a két novella esetében, mint Gozsdu-hatásról Veljko Petrovićot illetően. Bár a társadalmi érzékenység tekintetében közvetlen hatást is feltételezhetnénk, ha Gozsdu-nak a zombori Szabad Lyceumban megtartott előadásaira gondolunk, amelyeknek konkrét témáit nem áll ugyan módunkban kinyomozni, irányultságuk felől azonban a Gozsdu-életmű nem hagyhat kétségeket.

Stipa Paštrović, a Petrović-elbeszélés főhőse már a novellaformából következően is erőteljesebb egyéniségként nyer ábrázolást, mint Gozsdu Pakaszky Pálja. Míg ez utóbbi csak elmondja a vele megestetteket, Paštrović

folyamatosan elszenvedi. A **Bunyóban** nincs keret, hanem időbelileg egyenes vonalúan előre haladó cselekmény, tragikus végkifejlettel, amelyben Paštrović, a címszereplő a központi hős, a többieket csak a vele való kapcsolata alapján jeleníti meg az író. Az elbeszélő nézőpontjából nyer ábrázolást Paštrović s a kisváros embertenyészete, amelyben a cselekmény lejátszódik. Pakaszky tárgyilagosan látja maga körül a világot, Paštrović pedig kizárólag szenvedélyesen, mind több helyet kapván belső vívódása, az elbeszélés mód olykor függő beszédbe csap át. A **Bunyó** című elbeszélés röviden azt foglalja magában, hogy Paštrović, a Ravangrad-i ügyvéd csődbe jutott, de ezt elsősorban Boriska, a magyar dzsentri-ivadék feleség nem hajlandó tudomásul venni. Úri rangjához illő házat vezet elmaradhatatlan vendégségekkel. Paštrović pedig egy ilyen házimulatság alkalmával döbben rá arra, hogy őt mindenki mindig csak kihasználta. Érti, hogy ő mint bunyevác, aki érvényesülése érdekében tovább tanult, s naivul belecsöppent egy magyar dzsentri-lánnyal való házasságba, s vele a kisváros magyar úritársaságába – valójában gyökerétvesztett ember. Annak köszönhetően, hogy Veljko Petrović nagy meggyőzőerővel ábrázolja Paštrović tépelődésének belső dinamikáját, az olvasó többnyire nem pusztán bunyevác-sorsként éli meg e tragédiát, hanem sokkal inkább már-már tipikus közép-európai sorsként. A magyar irodalomból, s itt visszautalhatnánk Gozsduka és előre például Móricz Zsigmondra,⁸ oly ismerős kisvárosokra, s a bennük élők sorsára ismerhetünk e novella miliójének s Paštrović öneszmélésének, sorsa indulásának és alakulásának leírásában: „Stipa Paštrović nem volt buta ember. A gimnáziumot és a jogi vizsgákat jelesre végezte, mint parasztyereknek nem volt kire támaszkodnia, lelkiismeretesen kellett dolgoznia és tanulnia. Ezért mindenképp rendhagyó és nevetséges figura lehetett a protekcióknak e hazájában. Mint egyszerű bunyó, parasztosan telt és pirospozsgás arcával, a tisztességes keresetről alkotott régimódi felfogásával kirítt a többiek közül ebben az oligarcha- városban, ahol a betelepült, skrupulus nélküli hivatalnokok segédletével egymással versengve uralkodott két elmagyarosodott család, a bajmoki Feriček és a csonoplyai Baitbachok uzsorásságon, vármegyei liferációkon és kisvárosi visszaéléseken meggazdagodva, akik úgy váltogatták feleségeiket és metreszeiket, mint a telivér csődörök, szétverték a pesti kávéházak tükreit, pezsgősdugókkal találgatták a rabbiakat, és revolvergolyókkal lyuggatták át a cigányok hangszerait.”⁹

Paštrović idegen volt ebben a környezetben. Idegenségét elsősorban bunyevác voltaként éli meg. Majd a házában folyó vendégeskedés egy részeg éjszakáján sorra faggatja az egybegyűlteket: „Tegyétek szívetekre a kezeteket! Ki itt igazi magyar? Tisztelet és becsület, de ön szlovák, a kis Moldoványi román, Halász?, na, én meg bunyevác vagyok. Összeverődünk ide árkon-bokron át és felosztottuk a szerepeket. Miféle küldetés! (...) A sport és a toalett, ennyit foglalkoznak a mi mágnásaink és mágnásasszonyaink a hazával, mi pedig gazsulálunk nekik, mert ha bölcs vagy a magyarság pompásan kifizető akció. Részvénytársaság – ezek a mi hazafiaink. Szc-

retitek a hazát és a népet – meséljétek ezt a gyerekeiteknek elalvás előtt. Én tudom, amit szeretek, arról álmodom is. Szeretem a nőket, a nőkről szoktam is álmodni, szeretek kártyázni, és richtig azt álmodom, hogy makarót játszom, szeretem a halászlét, és richtig azt álmodom, hogy kirándulok Gombosra, de a hazáról és a népről még soha sem álmodtam...

Kérem szépen, mondják meg nekem, mi az a haza, mi az a nép?”¹⁰

A fentiekből jól láthatjuk, hogy a társadalmi-közéleti állapotok elleni düh és felháborodás mennyire rokon a Gozdsu-novellában olvashatóval, csak Veljko Petrovićnál már sokkal konkrétabb, de egyúttal átfogóbb is: az egész, soknemzetiségű Osztrák–Magyar Monarchia világára kiterjed, s néhány évvel később bekövetkező bukásának legfőbb okaira is rávilágít, ti. a nemzeti önállósodás végzetessé növekvő akadályoztatottságára. Méltán állapítja meg Veljko Petrovićról Lőkös István, hogy „az adott közép-európai valóság velejéig lát, s a grófi góg, a Habsburg-lakáság, a nacionalizmus meg a póri kitaláltság és nyomorúság szörnyűségei fölött tör pálcát – így rakva fel egy pompás mozaikot arra a történelmi freskóra, amelyet a Dunamedence legjobbjai festettek – Adyval, Krležával, Hašekkal, Hviezdoslávval az élen – az Osztrák–Magyar Monarchia s az úri Magyarország kegyetlen világáról.” Ahogyan Gozdsu Pakaszky Páljának korrupt vármegyehivatala az egész Monarchia korruptsága kicsiben, úgy Veljko Petrović **Ravangradja** (ahol Stipa Paštrović öngyilkossággal végződő számvetése önmagával lejátszódik) – a soknemzetiségű Vajdaság kicsiben, mintegy szimbólumaként mindazoknak a feloldhatatlan ellentmondásoknak, amelyek a Monarchia bukását előidézték. Találón állapítja meg Predrag Palavestra, hogy „Veljko Petrović valamennyi irodalmi nemzedéktársánál merészebben ragadta meg a vajdasági kisvárosi környezet ellentmondásosságait, egész sor rendkívül meggyőző portrét készítve alakjairól. (...) Az ő Ravangradja a maga imaginaritásában éppen annyira valóságos, mint Faulkner Jeffersonja Yoknapatwphában, tele van sajátságosan városiasodott személyiségekkel, akik mint a görék, ég és föld között kifeszítve lebegnek valamilyen vákuumban a megállt időnek és egy megzavart, felforgatott térnek, míg bennük ambíciók, szenvedélyek, ösztönök és vágyak feszítik és cibálják egymást – az áttekinthetetlen, egyhangú síkságon végigömlő széles panorámáját adva e furcsa pannon fájdalomtól szenvedő világnak.”¹¹

De ezzel már túl is futottunk dolgozatunk témáján. Visszakanyarodva, végezetül még csak annyit mondhatunk a „mester” Gozdsu Elek és a „tanítvány” Veljko Petrović kapcsolatáról, hogy látásmódjuk érintkezési pontjai a leleplezés következetességében rejlenek.

JEGYZETEK

1. Bori Imre: Magyar délsláv irodalmi kapcsolatok, Újvidék, Történelmi Tankönyvkiadó Intézet, 1970, 101.

2. Bori Imre Irodalmak – kölcsönhatások. Újvidék, Forum Könyvkiadó, 1971, 76.
3. Magyar fordításban Bunyó és a többiek Ravangradban (Háború előtti történetek) Alcím: Egy gyökértelen ember története.
4. Ács Margit: Egy századvégi magyar „Tantalusz”, In: Gozdsdu Elek: Kód, regény és elbeszélések, Budapest, Szépirodalmi Könyvkiadó, 1969, 578–579.
5. Gozdsdu Elek i. m. 234.
6. Ács Margit i. m. 577.
7. Gozdsdu Elek i. m. 258.
8. Lőkös István: Veljko Petrović, In: Hidak jegyében. 1976. írja arról: A bunyó – ez a kisregénynek is beillő, remek ötvözetű elbeszélés – vagy a Szerémi tréfa pl. állandóan a móríci dzsentrivilág képét idézi fel bennünk. A társadalmi összefüggések feltárása annyira móríci erejű, hogy Stipa Paštrović (egy nagy reményekkel induló bunyevác birtokosfiúból lett ügyvéd) tragédiájának olvasásakor szinte látni veljük – valami látomászerű távoli háttérként – a Szakhmáry-tanyából felcsapó lángtengert is.
9. Veljko Petrović a Sabrane pripovetke I. Matica srpska – Prosveta, 1964, 50.
10. Veljko Petrović i. m. 66.
11. Predrag Palavestra In: Kritičari o Veljko Petroviću, Novi Sad, Matica srpska, 1965, 88.

DODIRNE TAČKE O PROZI ELEKA GOŽDUA I VELJKA PETROVIĆ

Eržebet Juhas

Dodirne tačke između dva pripovedačka opusa čini verovatnim okolnost da je Elek Goždu živeo u Somboru u vreme kada je Veljko Petrović bio mlad, i da je osnovao Slobodni Licej, koji je predstavljao značajno intelektualno žarište u životu grada. Veljko Petrović je zapazio izuzetno zanimanje Eleka Goždua za oblasti prirodnih nauka i filozofije, spoznavši da su mu predavanja satkana tananom umetničkom osetljivošću. Ovaj rad sadrži komparativno upoređivanje po jedne pripovetke Goždua i Veljka Petrovića, ne otkrivajući formalne već sadržajne sličnosti među njima. Činjenicu, da junaci obe pripovetke – zahvaljujući različitim okolnostima – postaju osobe bez svojih korena.

OVERLAPS IN THE PROSE WORKS OF ELEK GOZSDU AND VELJKO PETROVIĆ

Erzsébet Juhász

At the time when Veljko Petrović was a teenager, Elek Gozdsdu lived in Sombor and founded the Free Lyceum which soon became the centre of Tintellectual life in the town. The young Petrović's interest was soon

aroused by Gozsdu's profound scholarship in science and philosophy and by the lectures he gave, which showed his refined artistic sensibility. This is the fact which triggers the likelihood of overlaps between the prose works of the two writers. This paper endeavours to compare one short story by each writer. The kinship found between them is not in form but in content: it is the motif that the main characters of both short stories – each due to different circumstances – become uprooted and alienated.

AZ ÉLMÉNYFELDOLGOZÁS MÓDOZATAI PAPP DÁNIEL ÉS VELJKO PETROVIĆ ELBESZÉLÉSEINEK ÖSSZEVEVŐ VIZSGÁLATA

CSÁNYI ERZSÉBET

Bölcsészettudományi Kar, Hungarológia Szak, Újvidék

A zombori szellemi kör a múlt század végén sokaknak adott termékenyítő impulzusokat, köztük Papp Dánielnek és Veljko Petrovićnak is. Nem véletlen, hogy létélményük, írói világképük horizontjai közel esnek egymáshoz, hisz pályafutásuknak nemcsak időbeli, de térbeli érintkezési pontjai is vannak. Hatványozott jelentősége van ennek abban a korban, amikor még ép az irodalmi ábrázolás valóságképző funkciójába vetett hit. A világot leírhatónak, elmondhatónak hiszik ezek az írók, és pedig kalandos, kiélezett, poentírozott történetek által. „A realista regényírók általában leírhatónak tekintik a világot és úgy vélik, hogy a valóság hozzáférhető a szóbeli megfogalmazás számára. Ez a hallgatólagos alapigazság összhangban van a nyelv klasszicista szemléletével, visszhangozza a tökéletesen átlátszó nyelv nagy utópiáját, melyben a dolgok minden zavaró áthallás (brouillage) nélkül neveződnek meg.”¹ E tollhegyre kívánczoló történetek valóságanyaga, e prózavilágok jelöltje a két írónál sokban fedi egymást. A felszíni jelenségvilágok érintkező tünetei mögött a mélystruktúrák rokonsága rejlik. Ugyanolyan összefüggések ezek, mint amilyenekről képszerűen Papp Dániel ír sokat idézett előszavában: „Mi van a fölszín alatt a Bácskában?!... Hogy is kaparná azt ki idegen patkó?!... A Pegazusnak, a patkónak **odaválónak** kell lenni, hogy a füvek és nádasok alatt megtalálja a tündérmagányt.”² Papp Dániel és Veljko Petrović is olyan prózavilágot alakít ki, melyet a táj és annak embertípusai táplálnak, töltenek fel eszmeiséggel – a tündérmagány szívbe világító aranyával és napsugarával.

Veljko Petrović „a Mikszáth Kálmán nagy korszaka után jelentkező oroszos magyar prózaírók tanítványa és rokona, különösen pedig Gozsdu Eleké, aki évekig élt Zomborban. Viszont Vajdaság-élménye a Papp Dáni-

elével rokon: az emberi sors azonosságát látja függetlenül nemzeti és vallási hovatartozástól.”³ Az összefüggések szövevényében az elbeszélések narratív eljárásainak összevető vizsgálatával kísérünk meg fogódzókat találni.

Papp Dániel a **Tündérlak Magyarhonban** című utolsó kötetében jut el a „lehighadt, objektív szatíráig”⁴. A „szatíra alapvető stílusjegye a nagytás”⁵. A **zsárkováci tölgyek** című elbeszélésben az író nemcsak torzítja a dimenziókat, hogy karikatúrát kaphasson, hanem szövetszerűen is explikálja a hősök e vonását: „Szóval: mindent nagyítanak, a faluházát is magisztrátusnak hívják. Csak a fűszerkereskedőt kicsinyítik. Azt így nevezik: zsidó. A nagyítást azonban nem csupán a saját viszonyainkra és élő vagy meghalt személyekre alkalmazták a zsárkováciak. Ez erős fajt ugyanis mindig bőkezűség vezérelte. Ennélfogva pazarul ontják őket a nagyító jelzőket és névszókat a külvilág legkülönbözőbb tárgyaira is.”⁶ A degradáló technika Papp Dániel műveiben nem ölt oly méreteket, hogy az ábrázolt világ – reális kereteit elveszítvén – a fantasztikusig, a groteszkig jusson el. Az abszurd helyzetek ábrázolása ebben az írói felfogásban mosolyt fakaszt: „Elmaradt az árverés természetesen, de ez csak szárazabb oldala a dolognak persze. Sokkal szebb az, hogy a nemzetes asszonynak megmaradt a citromfacsarója.”⁷ Papp könyörtelenül éles fénybe állítja az emberi visszasságokat, javíthatatlanul ferde felfogásokat, szokásokat, abszurd helyzeteket, ám a végsőig kiábrándult szatirikus ellenében inkább a humoros-gúnyos szemlélet támpontjait tárja elénk. A humorban ugyanis felismerhető „az emberi bolondságok megértése, az egyéni gyengeségek szomorkás, együttérző megmosolygása, hisz e gyengeségekben tükröződik az emberi természet, a valós ember, aki nem ideális... A humorista kritikája ambivalens.”⁸ Papp Dániel anekdotikus tömörségű elbeszéléseiben bármennyire is kérlelhetetlen a kibrándító igazság leleplezése, a mennydörgő, megsemmisítő ítélet elmarad. Az író ember és sors mélyében lappangó paradoxonokat hoz felszínre. A paradoxális történetek motivációinak nevetségességére ébreszt rá, de ebből az írói reflektorfényből hiányzik az erkölcsi indulat. Így e művekből Papp Dániel eszményvilága sem körvonalazható, amit viszont az igazi szatíra kötelezően kirajzol: „A szatírában a szatíraíró eszményvilága, társadalmi, politikai, avagy etikai állásfoglalása – legalább impliciten – felismerhető kell hogy legyen, mert a szatíra az események és a valóság ütköztetése, a valóság tagadása az eszmények nevében.”⁹ Papp Dániel írói világképében ezt a komponenst is inkább a humor mítosz- és pátoszromboló lökrekvése helyettesíti.

A humoros-szatirikus narrációra jellemző laza kompozíció, a gyakori kitérők, az egyes szám első személyű előadás mind jelen vannak a **Tündérlak Magyarhonban** szövegeiben. A narrátor hangja gyakran vallomásszerű, közvetlen, mint pl. **A zsárkováci tölgyek**, **Az utolsó stáció**, vagy **A káptalani pontyok** című elbeszélésekben. Ugyanczt a törekvést teljesítik ki a levélformát alkalmazó szövegek (**Füredi levelek**, **A numerus claususról**). E szubjektív megközelítésben is észlelünk azonban távolságtartást, mert a tör-

ténetmondás mindenkor feszes, csakis olyan mozzanatokra szorítkozik, melyeknek motivációja az eleven és enyhén ironikus mesélőkedv: „A históriát nem illik ugyan elrágalmazni, de azt igenis joggal állíthatom, hogy a pacséri Fogh Péter úr lustaságát nagyszerűen támogatta a história. Lehet, a históriát talán megdöbbenette az a körülmény, hogy Hunyadi Mátyás kora óta nem látott akkora lustaságot, amekkora a Fogh Péteré volt; lehet, mondom, hogy Fogh Péter úrral szemben a história sem tudott az élet igazságos mestere lenni, és ő is csak arra szorítkozhatott, hogy a bámuló kortársak sorába álljon; lehetséges, szóval, minden képzelhető kombináció, de tény, hogy pacséri Fogh Péter úr élete legszebb éveiben gyakran tette a következő nyilatkozatot: – Meg vagyok elégedve a históriával.”¹⁰ Az elbeszélő érezhetően a leírt jellemek fölött áll, de funkciója egyetlen esetben sem az, hogy önmagára vagy a mű műviségére mutasson rá. Ellenkezőleg: az ábrázolt világra irányítja a figyelmet, s az előadás humoros modalitását teszi lehetővé. Az egyes szám első személy használata ellenére, tehát, az elbeszélés objektivizált. Az anekdota definíciójával lényegében Papp Dániel írásmódjának legjellemzőbb vonásai is megragadhatók: a történet rövid, az élmény különös, a poén szellemes, a helyzet éles rajzolatú, a jellemzés az alapvető vonásokra szorítkozik, a társadalmi körülmények legfontosabb vonatkozásait hangsúlyozza.¹¹ Az irodalomtörténeti értékelés kissé elmosza az erre vonatkozó megállapításait: „... Papp mintegy a megszépítő messzeség ködfátyolán keresztül nézi alakjait. Az emlékezés lírai levegőjébe, az anekdoták megbocsátó s valószínűtlenítő atmoszférájába helyezi őket, ellágyuló humorral; bölcselkedő és játékos iróniával fonja be valamennyiöket.”¹² Pontosabb leírásra van szükségünk, hogy megközelíthesük a kérdéses próza természetrajzát. A „megszépítő messzeség ködfátyola” és az „emlékezés lírai levegője” ugyanis véleményünk szerint egy eltávolító technika eredménye. Az író általában egy távlati és magaslati pontból szemlélődve pásztáz végig hősének sorsán, múltján és jelenén, s a narrátor közvetítésével, átmesélve, közvetve ad betekintést egy világba. Így a szövegnek felfüggesztett tere és ideje van, ellentétben a jelenettel és a dramatizált történettel. Ez a teret és időt általánosító nézőpont kirívó akkor, amikor az író a szereplők beszéltetéséhez folyamodik. A megszólalás nem egy konkrét esemény sodrában történik, hanem ismétlődő mondás, szokásjellegű, gyakorító. Például: „... A nemzetes asszony sírva mondogatta: – Még a citromfacsaróm is föl van írva.”; „... Fogh Péter úr élete legszebb éveiben gyakran tette a következő nyilatkozatot: – Meg vagyok elégedve a históriával.”; „Fiatalabb éveiben, ha halállal fenyegette öccsét, mindig így mondta: – Leváglak.”¹³ A „messzeség ködfátylát” tulajdonképpen az életkép műfaja hozza magával. „A realizmus jellegzetes műfaja, az életkép a többször megtörtént egyszeri elbeszélését, vagyis a gyakorítónak (itératif) nevezett történetmondást igényli.”¹⁴ Papp Dániel anekdotikus elbeszéléseinek nem „valószínűtlenítő atmoszférájuk” van, hanem a gyakorító történetmondással együttjáró laza, pillanatfelvillantó kompozíciójuk. A

rövid formába szorított tág idő- és térkeretek között az elbeszélő szabadon mozog – ez a szabadság a humoros- szatirikus szemlélet sajátja. Képletesen szólva, a narrátor nagy léptekkel halad egyik időzátontól a másikig, az ábrázolás azonban – s varázsa épp ebben van – nem elnagyolt, hanem apró erezetű. Pl.: „A holdvilág az én két öreg legényemnek legjobb barátja; nyáron, midőn a kerítésen át udvarukba pillant a templomtorony, és az éjjeli csöndben messze harsog az őrálló hajdú kiáltása, ez a fehér világosság száll körülöttük, kik pipáznak az eresz alatt, apró vargaszékeken ülvén. Télen ugyanez a fény néz be az ablakon; akkor nem is kell egyéb világosság, és a kályhatűztől, holdsugártól még az ősi címer is látszik a falon.”¹⁵ Ilyen állókép-mozaikba ágyazódik be a változást jelentő cselekmény, amely már összefüggő eseményességet, dialógust, jelenetszerűséget hoz magával. Az elbeszélés végén a távlati nézőpontba zökkenünk vissza, de feltárva áll előttünk egy paradoxális igazság.

Az elbeszélésekben gyakran maga a bonyodalom előadása is csak szakaszolt, „adagolt”, s a múltó idő egységei között helyi zárlatok, „pihenők” vannak. Ezek a tagoló funkciójú mondatok ismétlő-variálós jellegűek s ezáltal érzékelhető, fokozó ritmust kölcsönöznek e prózának. **Az utolsó stáció** című elbeszélésben pl. ilyen szerepet töltenek be a következő mondatok: „Fogh Péter úr évről évre valami különös kúrát használt itt a tornácon; úgy nevezhetnők, hogy folyondárkúra. Fogh Péter tudniillik a folyondárral együtt kezdett szunnyadni alkonyatkor...”; „Fogh Péter úr használta a folyondárkúrát, és nem szólt semmit. A világ sem szólt semmit.”; „Fogh Péter úr tovább használta a folyondárkúrát, és nem szólt semmit. A világ szintén hallgatott, mint a tej.”¹⁶

Papp Dániel ábrázoló művészetének egyik legfényesebb pontja, amikor akció és líra összefonódnak, és kitágítják a pillanatot: „A földszint folyosóján aztán végigrohant Nikánor, és a templomudvaron át a rövidebb utat választotta. Ott a csipkerózsa kerítésen volt egy keskeny nyílás, és Nikánor erre jött, mert tudta, hogy a többiek se fognak a hosszabb úton menni. Akkor aztán benn volt Nikánor a kertben, melynek folyondárvirágai zárt tölcserrel szundikáltak. És Nikánor fülelt, és lábujjhegyen járt az utakon, melyek vadjázmintól fehérlettek, s elhervadt szirmokkal voltak teleszórva.”¹⁷

Veljko Petrović elbeszélései nem követik az életkép-modellt. Ő nem alkalmazza azt a távlat-adó technikát, mely Papp Dániel prózáját olyannyira meghatározza. Mindez összefüggésben áll az írói világmép humoros-szatirikus jellegével. Veljko Petrović látásmódjából hiányzik a humornak és az iróniának az a könnyed, mindent átható derűje, amely Pappnál magaslati nézőpontot biztosít. Petrović elbeszéléseit egy konkrét történet eseményei strukturálják, így a kompozíció sem lehet laza, élesen szegmentált, mint Pappnál. Ezekben a prózaszövegekben nem érvényesül a felülnézeti összegző törekvés, az író ugyanis a cselekményen keresztül világítja be az általa kiemelendőknek tekintett jelentéstartományokat. Az eljárások másságai és a szemlélet hangsúlyeltolódásai ellenére Veljko Petrovićnál is észlel-

hetők a karikatúra és az anekdota elemei: „Veljko Petrović az objektív narráció és deskripció technikáját alkalmazza. Minden elbeszélés magja egy-egy anekdota. Az eleven elbeszélés szenvedélye különösen jellemzi ezt az író-t. Mellőzi a bevezetőket, mindenféle mellébeszélést, és a lényegbevágó problémák felvázolását.”¹⁸ Az ábrázolt és mélyen megértett világ – természetéből adódóan – hordozza a humor, a szatíra, az értékítélet minőségeit, s ebben az elemzett két írói világgép ismét érintkezési pontokat mutat. Papp Dániel „ellágyuló humorával” rokon Veljko Petrovićé, „amelyben nyoma sincs a kinevetésnek, az iróniának; ez a humor egy enyhe, meleg mosolygás a közönséges, apró emberi gyengeségeken...”¹⁹ A humoros ábrázolás egyik eszköze a nyelvi jellemzés, s ezt a lehetőséget V. Petrović nagy előszeretettel használja ki, kisebb mértékben Papp Dániel is él vele. Ezekben a nyilvánvaló összefüggéseken túl a különbségek is minduntalan szembeötlenek. Míg a magyar elbeszélő a szecesszió érzésvilágát idézi távolító technikájával, melynek eredménye a „stiláris elemekkel való elzsongítás” és „az ábrázolt valóság drámai telítettségű konfliktusainak szublimálása”²⁰, addig a szerb író társ hozzáállása naturalisztikus. „Petrović igen közel áll a naturalistákhoz. Különösen abbéli törekvésében, hogy az élet végsőig hű tükrét adja, hogy rámutasson az emberi gyengékre, és hogy elszórakozzon a részleteken. Nem siet ő a fő dolog felé.”²¹ E kényelmes, valóságghú előadásmód ellentétben áll Papp Dániel erősen szelektáló módszerével, fesszes stílusának effektusaival. Papp csak futólag érzékíti meg a tájat, a környezetet, a körülményeket, de épp a tömörség és az intenzitás párosulása adja azt a hatást, melyet a pillanat kitágulásának nevezünk. Veljko Petrović tájleírása prózai, fokozatos, minden részletre kiterjedő: „Tuna keresztülment a városon, kiment a nagy vasúthoz, ment a síneken, és az első stációnál balra fordult, majd ahelyett, hogy a kocsiúton mindjárt a szállás felé vette volna útját, amely látszott is a gyümölcsfák között a félméteres bácskai dombon, kerülőt csinált, hogy áthaladjon a Bozótos nevű kiserdőn, hogy tavaszi erdei levegővel szívja tele magát. A Bozótos nem sűrű és csak akkora, hogy nincs olyan pont benne, ahonnan nem lehetne látni a fákon túl a zöld búzát és a szétszórt, fehér vityillókat. Az ágas-bogas tölgyek között, melyek lehet, hogy még emlékeznek a néhai áthatolhatatlan erdőkre és mocsarakra, teli a madarak és vadak zajos életével, e tölgyek között a városi nyár lőtás-futását és láróját váró parkok szélcsendje uralkodik.”²²

Ennek a prózavilágnak a Papp Dánielével szemben a realista lélekábrázolás a többlete. A fentebb idézett tájleírás reflexiókkal folytatódik, melyekről nem lehet teljes bizonyossággal eldönteni, hogy vajon a hőshöz, avagy a narrátorhoz kötődnek-e. Az újabb bekezdés immár kétségkívül a szereplő belső magánbeszédét közli: „Tuna, az öreg pandúr leveti piros micijét, megsimogatja a homlokát és megilletődik. Hányszor is játszott itt ő fiatalkorában, kecerte a lányokat, akik a bő bunyevác szoknyákban alig tudtak elmenekülni...”²³

Papp Dániel és Veljko Petrović témavilágának azonos tájait az olvasónak nem nehéz felismerni: „Az olvasó – a vajdasági magyar olvasó – első látásra megállapíthatja, hogy a zombori szállásokról, az ottani emberekről, jellemekről, legyenek azok magyarok vagy szlávok, (V. Petrovićnál) senki sem adott adekvátabb képet (a magyaroknál erre Papp Dániel tett kísérlet...)”²⁴ A természetszerű tematikai párhuzamok felállításánál azonban sokkal érdekfeszítőbbek a világmodellálás természetrajzának bensőséges kérdései, hisz azok a lét értelmezésének, az élet élıhetőségének módozatait tapogattják körül.

JEGYZETEK

1. Szegedy-Maszák Mihály: Kemény Zsigmond. Szépirodalmi Könyvkiadó, Bp., 1989 (A szerző idézi Michel Foucault-t.)
2. Papp Dániel: Tündérlak Magyarhonban. Szépirodalmi, Bp., 1980, 9. old.
3. Bori Imre: Magyar–dészláv irodalmi kapcsolatok, Tartományi Tankönyvkiadó Intézet, Újvidék, 1970, 101. old.
4. A magyar irodalom története, 4. kötet, Akadémiai Kiadó, Bp., 1965, 802. old.
5. Rečnik književnih termina, Nolit, Beograd, 1985, 696. old.
6. Papp Dániel, 14. old.
7. Papp Dániel, 21. old.
8. Rečnik književnih termina, 254. old.
9. Rečnik književnih termina, 696. old.
10. Papp Dániel, 22. old.
11. Rečnik književnih termina, 25. old.
12. A magyar irodalom története, 799. old.
13. Papp Dániel, 18–50. old.
14. Szegedy-Maszák Mihály, 58. old. (A szerző idézi Gérard Genette-t.)
15. Papp Dániel, 50. old.
16. Papp Dániel, 24–26. old.
17. Papp Dániel, 61. old.
18. Pavle Zorić, 1961, In: Kritičari o Veljku Petroviću, Matica srpska, 1965, 7. old.
19. Zoran Gavrilović, 1955, In: Kritičari..., 110. old.
20. A magyar irodalom története, 799. old.
21. Pero Slijepčević, 1931, In: Kritičari..., 58. old.
22. Veljko Petrović: Pripovetke, Prosveta, Beograd, 1968, 117. old.
23. uo.
24. Majtényi Mihály, 1964, In: Kritičari..., 46. old.

NAČINI OBRADJE DOŽIVLJAJA KOMPARATIVISTIČKO ANALIZIRANJE PRIPOVEDAKA DANIJELA PAPA I VELJKA PETROVIĆA

Eržebet Čanji

Somborski krug intelektualaca krajem prošlog veka je mnogima dao oplodavajuće impulse, pored drugih i Danielu Papu i Veljku Petroviću. Ni-

je slučajno, da su njihova percepcija sveta i horizonti narativnih slika blizu, jer pripadaju ne samo istom vremenu nego njihove sudbine imaju i prostorne dodirne tačke. Obojica smatraju, da je svet opisiv, i to preko poentiranih sižea.

Stvarnosna podloga ovih proznih svetova je u mnogome slična. Na formiranje proze Veljka Petrovića je uticao Elek Goždu, koji je takođe godinama živeo u Somboru. Međutim, njegovo doživljavanje Vojvodine je slično onome, kako Daniel Papp vidi sudbinu čoveka na ovom tlu.

Iz viđenja Veljka Petrovića nedostaje blagi humor i ironija, što u prozi Papa obezbedi ptičju perspektivu. Pripovetke Petrovića strukturiraju događaji jednog konkretnog slučaja, zbog toga njegove kompozicije ne mogu biti tako segmentirane i labave, kao kod Daniela Papa. Elementi karikature i anegdote – uprkos razlikama u odnosu prema secesiji i naturalizmu – u mnogome zblizavaju ove dve narativne slike sveta.

WAYS OF ELABORATING EXPERIENCE A COMPARATIVE ANALYSIS OF SHORT STORIES BY DANIEL PAPP AND VELJKO PETROVIĆ

Erzsébet Csányi

The Sombor circle of intellectuals creatively inspired many, among others Daniel Papp and Veljko Petrović. It is not accidental that their perception of the world is similar and that their narratives run along the same lines, since they not only belong to the same age but also chanced to spend some years in the same town. Both of them considered the world describable and that through stories with a moral.

The real basis of their prose worlds is in many ways alike. Veljko Petrović's prose was influenced by Elek Gozdsu who also spent several years in Sombor. Nevertheless, Petrović's experience of Voivodina is similar to what Daniel Papp saw as the fate of people on this soil.

Petrović's vision lacks the gentle humor and irony, which on the other hand, gives Papp a bird's eye view. The short stories of Petrović are structured by the events of each particular story, therefore his compositions cannot be as segmented and as unconstrained as Daniel Papp's. Yet, in many ways, the elements of caricature and anecdote, (in spite of differences in the two writer's attitudes towards the secession and naturalism) bring these two narrative visions of the world close together.

HIVATÁS VAGY SZAKMA?

CSÁKY S. PIROSKA

Bölcsészettudományi Kar, Hungarológia Szak, Újvidék

„... a könyvtáros pedig az az ember, akinek a könyv olyan táplálék, szenvedély, sors, szerelem, mámor, kaland és végzet, mint a tengerésznek a tenger, a parasztnak a föld, a kertésznek a növény. A tudós a könyvet csak anyagnak veszi, megnézi, olvassa, idézi és félreteszi, a költőnek a könyv csak mű: teremti elfelejti; a tanítónak csak eszköz: merít belőle és tovább adja; a közönséges embernek csak iparcikk: olvassa és élvezzi. Senki sem nyúl a könyvhöz úgy, mint a könyvtáros, oly csendesen és lassan, ahogy az ember csak örök dolgokhoz nyúl...”

(Hamvas Béla: A melankólia anatómiája = Szellem és egzisztencia. – [Pécs]; Pannónia könyvek, 1989)

A könyvtárosok igen összetett és felelősségteljes munkát végeznek: a gyarapítástól, állományfeltáráson keresztül az olvasószolgálatig, a tájékoztatásig, az egyszerű felvilágosító közléstől a legösszetettebb tudományos és szak információk feltáráásáig. Hosszú éveken keresztül a könyvtáros szaktanácskozásokon sokkal több szó esett a könyvtáros szerteágazó munkájáról, annak összetettségéről, mint olvasószolgálati tevékenységéről, s még kevesebb a könyvtáros személyéről. Arról, hogy milyen felkészültséggel és egyéni tulajdonságokkal kell rendelkeznie annak, aki hatékony, eredményes munkát akar megvalósítani a könyvtárban, az olvasóvá válásban, az olvasónevelésében, a kutatómunkában. Pedig éppen órá hárul e feladatok nagy részre. Tőle függ, személyiségjegyeitől, szakmai felkészültségétől, hogy mennyire lesz eredményes a munka egy-egy könyvtárban. Szívesen járnak-e könyvtárába az olvasók, vagy csak kényszerből.

A könyvtáros személyiségjegyeit több tényező határozza meg. Legfontosabb ezek közül a szakmai felkészültség, az irodalomban, szakirodalomban való jártasság és a veleszületett rátermettség. Amikor a könyvtáros személyiségjegyeiről beszélünk, azokra a könyvtárásokra gondolunk, akik a könyvtári munkát hivatásként vállalták és végzik, nem pedig azokra, akik csupán adminisztratív tevékenységnek tekintik. Az, hogy hivatása-e vagy csak szakmája valakinek a könyvtárosság főleg az olvasószolgálatban jut kifejezésre.

A történelem távlatából szemlélve a könyv, könyvtár, könyvtáros–olvasó kapcsolatát, szinte nyomon követhetjük ezt a kapcsolatot a fennmaradt kulturális értékek feltárásával az ékirásos agyagtábláktól kezdve, a papiusztekercecseken és pergamen kódexeken keresztül Gutenberg elmés találmányáig, a könyvnyomtatásig, sőt egészen napjainkig, a csodálatos technológiai újítások által létrehozott könyvcsodáig. Az írásos emlékek végigvonnak a történelmi korokon mint a művelődéstörténet elengedhetetlen tartozékai éppúgy, ahogy megmaradtak az anyagi kultúra emlékei is, tükrözve a kor társadalmi fejlődését. Az anyagi és szellemi kultúra fejlődése, a társadalmi változások rányomták bélyegüket a könyv fejlődésére, jelentőségének változására, a könyvtárak szerepére és a könyv–könyvtár–könyvtáros–olvasó közötti viszony kibontakozására és alakulására.

Nem szándékozzuk végigkísérni a könyvtáros szerepét a könyvtárban a történelmi fejlődés prizmáján keresztül, jöllehet a történelmi hagyomány, a múlt tapasztalatai hozzásegítették az embereket, hogy ezeket a tapasztalatokat átvegyék és tovább fejlesszék. A könyvtárak szerepe és feladata koronként változott. Míg a középkorban a megőrzés feladata volt az elsődleges később a használatba adás, még később a dokumentumokról való tájékoztatás. Napjainkban ez utóbbi feladat vált igen jelentőssé, ami nem jelenti, hogy a többi feladat teljesen eltűnt a könyvtárak feladatköréből. A könyvtárak továbbra is gyűjtik, megőrzik, használatba adják a gyűjtőkörükbe tartozó könyveket, dokumentumokat s tájékoztatnak egy-egy téma irodalmáról. S ha már a könyvtárak szerepe változott az idő folyamán, mennyire változtak az elvárások a könyvtárosokkal szemben?

A 19. században a könyvtáros kiemelkedő személy volt a társadalomban. Nagy tisztelettel néztek rá, hiszen a kultúra kincseit őrizte, a gondolatok tárházát, a könyveket. Őrizte az utókor számára. Ez a megőrzési funkció volt a könyvtár elsődleges feladata, ezt a célt kellett a könyvtárosnak megvalósítania. Az a megállapítás, hogy a könyvtáros kulturális kincset őriz, valóság volt. Kevés volt a könyv, a könyvtáros szinte mindent ismert, olvasott, ő volt a legtájékozottabb, legjáratosabb a könyvek világában. Gyakran valóságos tudós könyvtárraktáros volt. (Számos példa van erre a magyar és világirodalomban egyaránt.) Aránylag még mindig kevesen használták a könyvtárakat, így a könyvtáros–olvasó kapcsolata baráti, segítőkész. [Kudora Károly: Könyvtártan, Bp., 1893.]

Ma lényegesen más a helyzet. Az élettémpó rohamos méreteket öltött s ezzel kell összehangolni a gondolkodást, a kommunikációs készséget, a viselkedési normákat. Mindenki siet. Állandóan időzavarban van. Minden adat, minden információ azonnal kell. Terjengős beszélgetésekre nincs idő. Az olvasótábor megnövekedett, s a tömegkommunikációs eszközöknek köszönve az olvasók általános tájékozottsága szolid. Az olvasók nagy része szűk szakmai téren tájékozódik főként, a könyvtáros gyakran nem tud válaszolni a kérdésekre, mégis villámgyorsan kell reagálnia, keresni a megoldásokat, globálisan gondolkodva lényegretörően tájékoztatni. Nem tényeket, adatokat kell tudnia, hanem ismernie kell az információk forrását, hogy szakmai kérdésekkel is megbirkózzon. Ez nem jelenti azt, hogy új erkölcsi követelményeink vannak a könyvtárossal szemben, egyszerűen csak az élettémpó változott meg, ez teszi szükségessé, hogy a könyvtáros is gyakorlatiasabb legyen.

Az élettémpó változása miatt a könyvtárak jövője nagyrészt az informatika fejlődésétől s a számítógépes információ feltárás előrehaladásától függ. Egységes könyvtári tájékoztató rendszert kell kialakítani, adatbázisokat létrehozni szakonként, azzal, hogy hálózatba kell kapcsolni a különböző könyvtártípusokat. Terminálok útján lehetővé kell tenni, hogy mindenki számára azonos feltételek mellett legyenek hozzáférhetőek az információk. Napjaink könyvtárában a tájékoztatási funkció mind nagyobb szerepet kap. Ez a feladat új könyvtáros-típust igényel. Meg kell teremteni tehát a tájékoztató könyvtáros típust, aki munkájában pontos, konkrét, egyértelmű, objektív és felelősségteljes. A szakma és hivatás érdekében ezek a legfőbb követelmények, elvárások.

A könyvtáros eredményes munkájának természetesen nem ez az egyedüli mércéje. Mély meggyőződés, hogy a könyvtárosnak szeretnie kell a munkáját. Napi teendőit ne csak mellékesen végezze, azért csupán mert valamiből meg kell élnie. Legyen az hivatás számára! Minden olvasót egyének tekintsen, ne úgy nézzen rá, mint „egyre a sok közül...” Milyen tulajdonságai legyenek még a jó könyvtárosnak? A jó könyvtáros rendelkezék ítéloképességgel, ismerje fel a mű tudományos és művészeti értékeit. Ugyanakkor szakmai ismeretekkel is rendelkezzen. Ismerje a kutatás hagyományos és modern tájékoztató eszközeit, a bibliográfiákat, kézikönyveket csakúgy, mint a számítógép nyújtotta lehetőségeket. A szakmai ismeretek mellett ismernie kell a könyvtárra vonatkozó jogi előírásokat, törvényeket. Munkája eredményének előfeltétele a pszichológiában és pedagógiában való jártasság is. Egyéni tulajdonságai közül kiemelniék a rátermettséget, szolgálatkészséget, humánus és önzetlen segítőkészséget. A jó könyvtáros soha nem fölényes, nem erőszakolja rá véleményét az olvasóra (még amikor a minőségi irodalom felé irányítja az ízlését, akkor is taktikusnak kell lennie vele szemben). Az adatok sokaságában csak a pontos, rendszerető könyvtáros találja fel magát. Személyiségjegyei között kell megemlíteni a nyitottságot, őszinteséget és a megbízhatóságot. A könyvtá-

rosnak részt kell vállalnia a közösség kulturális tevékenységéből is. Ez különösen kisebb társadalmi közösségekben jut kifejezésre, hiszen gyakran minden kulturális megmozdulás a könyvtárban zajlik le: író–olvasó találkozások, tudományos tanácskozások, hagyományápoló vagy más rendezvények.

Kérdőíves kutatómódszerrel kerestük a választ éveken keresztül arra a kérdésre, hogy az olvasó szerint milyen a jó könyvtáros? A kérdőíveken megadott válaszok mintegy 20 évre visszamenőleg (1974 óta) szinte azonos eredményt tükröznek. Az olvasó elvárásai a könyvtárostól leginkább a segítőkészségére utalnak: legyen jó tájékoztató, segítsen az irodalomkutatásban. Szakmai ismereteket is elvárnak tőle, de azt is, hogy legyen intelligens, beszédkézsége és kifejezőkészsége egyértelmű, meggyőző és pontos legyen. Az olvasók egy része elmarasztalja a könyvtáros érdektelenségét a munkája iránt, fennhéjázó magatartását, mogorvaságát, azt, hogy ha kedvetlenül végzi a munkáját (akár magánjellegű probléma váltja ki ezt a hangulatot nála, akár a munkája elismerésének hiánya, mindenképpen elítélik az ilyen viselkedést). Az adminisztrációs munka lefoglalja a könyvtáros idejét, de ezt nem szabad éreztetnie az olvasóval. Inkább más időbeosztást alkalmazzon vagy a munkaidő végén, vagy másnap a könyvkölcsönzésre kijelölt idő előtt készítse el a kimutatásokat, írja a jelentéseket.

A könyvtárszakos hallgatók körében végzett felmérések alapján arra a kérdésre próbáltunk választ kapni: ki miért szeretne könyvtáros lenni? A válaszok elég szűkszavúak, de határozottak: tanulmányaik során szerettek könyvtárba járni, középiskolás korukban jó könyvtárosuk volt, a könyvtárosok szerették meg velük az olvasást, a könyvet a könyvtárat. Mások egyszerűen csak szeretnek olvasni, s ezt az olvasásszeretetüket szeretnék másokra is átvenni. Akadt olyan válasz is amikor a hallgató azt mondta, hogy maga sem tudja miért választotta ezt a szakot. Kihívásnak érezte, meg szeretné ismerni. Ritkán ugyan, de előfordult olyan válasz is, hogy a hallgató korábbi tapasztalata a könyvtárral negatív előjelű volt és éppen a hanyag, goromba, udvariatlan, érdektelen könyvtáros volt az oka, hogy elhatározza: könyvtáros lesz. Megmutatja, lehet ezt a munkát másként is végezni! Ez a hozzáállás azt sugallja: ezek a hallgatók hivatásuknak tekintik majd a könyvtárosi foglalkozást.

Az elmúlt években a kérdőívet kiegészítettük néhány kérdéssel. Többek között arra szerettünk volna választ kapni, mit lehetne, mit kellene tennie a könyvtárosnak, hogy az olvasó elégedett legyen? Megváltottattuk az olvasó szerepét és azt kérdeztük tőle: „Ha könyvtáros lennél, hogyan csalogatnád az olvasókat a könyvtárba?” Az ily módon feltett kérdés válaszai olykor naivak, olykor elgondolkodtatók. Nem sok újat mondanak mégis megfontolandók a sugallatok. Néhányan teljesen őszintén azt válaszolták, hogy nem tennének semmit, mert aki szeret olvasni, az úgyis eljár a könyvtárba, erőszakkal senkit sem lehet becsalogatni. Különböző is mindenki a saját javára olvas, tanul, ezt kell először felismernie. Az azonban már nem mind-

egy, hogy mit tesz a könyvtáros a későbbiek folyamán. A nyolcosztályos diákok igénylik a beszélgetést a könyvtárossal. Legyen a könyvtárosnak ideje velük foglalkozni. Ne csak a könyvekről beszélgesen velük, vagy olvasmányélményükről, legyen ideje őket meghallgatni, hétköznapi apró-cseprő gondjaik megoldásában tanácsot adni. Ajáljon a könyvtáros jó könyveket, új könyveket, kalandos műveket, stb. Meséljen a kisebbeknek. Legyen kedves, barátságos, jókedvű, segítőkész – mondják ők is.

A kérdőíves kutatás általában nem tükrözi azt, hogy tudják-e a megkérdezettek: hogyan lesz valaki könyvtáros, honnan szerzi szakmai ismereteit? Legtöbbjük számára ismeretlen, hogy oktatási rendszerünkben megvan-e oldva a könyvtárosképzés, hol és hogyan? Talán ezért a könyvtáros munkájának csupán néhány részterületére figyelnek fel, azt emelik ki mint fontos munkakört: az állománygyarapítást, az állományfeltárást és a tájékoztatást.

Az olvasók véleménykutatása után érdemes megvizsgálni az országunkban érvényben levő törvényeket, előírásokat, mit mondanak a könyvtárosokról? Sajnos egyetlen könyvtári szabvány, könyvtári minimum, sem a könyvtárakról szóló törvény nem foglalkozik a könyvtáros személyének kérdésével, sem a szakma etikájával. Az egyetemi könyvtárak működésének feltételeit előíró szabvány is csak a könyvtáros iskolai végzettségét látja elő (egyetemi végzettség szükséges a könyvtárosi munkakör betöltéséhez) és felsorolja tevékenységi területeit. A szakkönyvtárakról szóló könyvtári minimum a könyvtárvezetőről ír kissé részletesebben s előírja, hogy a könyvtárvezető a szakmai képzettség mellett megfelelő személyi tulajdonságokkal is rendelkezzen: legyen elmélyült tudása a kijelölt szakmában, jó analitikus legyen, ismerje és kísérelje figyelemmel a korszerű kutatási módszereket, alkalmazásukat. Kapcsolatot tudjon teremteni az olvasókkal és a munkatársakkal egyaránt.

Ahhoz, hogy a könyvtár megfelelően rendeltetésének, szakemberek, képzett könyvtárosok kell hogy végezzék a munkát. A képzettség fogalmát nem egyértelműen használják. A mai napig sem tisztázták a szakemberek: könyvtártudományi tanszékeket kell-e létesíteni a szaktantárgyak elsajátítására vagy valamilyen szakon elvégzett alapképzést kell-e kiegészíteni szakvizsgával?

Ki is lesz tulajdonképpen könyvtáros? Hamvas Béla szerint aki az akar lenni: „Aki otthon érzi magát az avas, poros félhomályban, sötét zugok és labirintusi könyvvállványok között. Aki oda tartozik.” De vajon ilyen könyvtárat akarunk-e mi is? És olyan könyvtárosokat, akiket uő. „diabolikus filisztereknek” nevez? Nem hiszem. Mi hús-vér könyvtárosokat szeretnénk a könyvtárakban látni, akik az olvasókért vannak elsősorban, akik összhangba tudják hozni egyéni ambícióikat a munkahelyi kötelezettségekkel, a munkájuk iránti elvárásokkal.

Nálunk Vajdaságban legtöbb könyvtáros valamilyen egyetemi alapképzéssel, főleg a Bölcsészettudományi Kar valamelyik tanszékén szerzett oklevéllel kezdi meg könyvtárosi pályafutását. Egyetemi szinten csak a Magyar

Tanszéken szervezték meg a könyvtáros képzést ágazati szinten 1975-ben, amely azonban az évek folyamán elsorvadt, s mindössze egy éves választható tárgya zsugorodott, melynek keretében a hallgatók csupán könyvtártudományi alapismereteket kapnak. Az alapképzés mellett egy év után könyvtárosi szakvizsgát kell tenniük a könyvtárban dolgozóknak, hogy megkaphassák a könyvtáros kinevezést. A képzés ezzel nem fejeződik be. Természetes, hogy a jó könyvtáros csak állandó továbbképzéssel tud lépést tartani a szakma fejlődésével, a technikai vívmányok alkalmazásával, az új technológiák elsajátításával.

Oktatásról, képzésről szólva ismételten a kérdések özönével találkozhatunk magunkat szemben. Mennyire tudunk képzéssel, oktatással a könyvtáros személyiségegyeire hatni? Meg lehet-e tanítani, meg lehet-e tanulni, hogyan lehet valaki jó könyvtáros? Vagy az már eleve veleszületett tulajdonsága a hallgatónak?

Oktatóként csak utalni tudunk a hivatás szépségére, magasztos voltára. Alapvető pedagógiai és pszichológiai ismereteket átadhatunk, megismertethetjük őket a könyvtáros–olvasó interperszonális kapcsolatával, de hogy a valóságban meg tudja-e és hogyan tudja megvalósítani elméleti ismereteit, az egyénenként változik. Valójában a rátermettség, a személyes tulajdonságok, az oktatásban elsajátított szakmai ismeretek ötvözete együttesen teremti meg a jó könyvtárost.

Értékeli-e a mi társadalmunk, értékeljük-e mi magunk a könyvtáros munkáját? Vagy csak követelményeink vannak vele szemben? Elvárhatjuk-e tőle a mai világban a lelkesedést, az önfeláldozó munkát, amikor tudjuk, hogy a könyvtárosok is a létminimumért küzdenek nap mint nap?... A kérdéseket válasz nélkül hagyjuk, ne kelljen negációval kezdeni a mondatot. Mégis bízunk benne, hogy továbbra is lesznek könyvtárosaink, akik munkájukat hivatásnak tekintik minden nehézség ellenére is.

A KÉT VILÁGHÁBORÚ KÖZÖTTI SZERBIAI MAGYAR TANKÖNYVEK NYELVEZETE

MOLNÁR CSIKÓS LÁSZLÓ

Bölcsészettudományi Kar, Hungarológia Szak, Újvidék

Az első és a második világháború közötti időszakban Jugoszláviában, illetve Szerbiában a magyar tannyelven működő iskolák számára számos tankönyv jelent meg. Arra való tekintettel, hogy Bácskában, Bánátban és Baranyában (ahol jelentős számban élt magyar ajkú lakosság) már évszázados hagyományai voltak a magyar nyelv tanításának, és egyáltalán a magyar nyelven való oktatásnak, megvolt az alapja annak, hogy magyar nyelvű tankönyvek készüljenek és jelenjenek meg ezen a területen. A tankönyvek szerzői, különösen kezdetben, felhasználták az Osztrák–Magyar Monarchiában kiadott megfelelő tankönyvek anyagát. A bevált olvasmányokat újabbakkal egészítették ki, olyanokkal, amelyek megfeleltek a Szerb–Horvát–Szlovén Királyság viszonyainak és a benne való életnek. Ezért bizonyos különbségek mutatkoznak az egyes tankönyvek nyelvezete között. A korábbi időszakokban megjelent tankönyvekből átvett anyagban a világos, könnyen érthető szövegek dominálnak, ezekben előfordul egy-két népies szóalak valamint régies megfogalmazás is. Az új olvasmányok nyelvezete általában kevésbé gördülékeny, pontatlanságok fordulnak elő benne, egyes szerkezeti megoldások eléggé merevnek bizonyulnak. Ezeknek a sajátosságoknak az a legfőbb oka, hogy a szövegek zömmel szerb nyelvről való fordítások vagy adaptációk. A későbbi kiadású tankönyvek fokozatosan levetkőzik a régiességeket, és a bennük közzétett fordítások, illetve adaptált szövegek is érthetőbbé válnak, idomulnak a magyar nyelvszokáshoz.

A Szerb–Horvát–Szlovén Királyságnak 1918-ban való megalakulása után a magyar tanítási nyelvű iskolákban folytatódott a munka, azzal, hogy alkalmazkodni kellett az új körülményekhez. Ennek megfelelően új tankönyvek készültek és jelentek meg, amelyek összhangban voltak az új követelményekkel és elvárásokkal. Az első magyar nyelvű tankönyvek közt ta

láljuk azt a harmadik és negyedik osztály számára készült olvasókönyvet, amely Bácspetrőcön jelent meg 1919-ben, és amelyet a Közoktatási Minisztériumnak Bánát, Bácska és Baranya területére alakított osztálya hagyott jóvá (5972/1919 szám alatt). Ezt a tankönyvet Kvasz István tanító állította össze.

A Kvasz-féle olvasókönyv első oldalain I. Péter királynak és fiának, Sándor trónörökösnek a képe látható, majd pedig a szerb, a horvát és a szlovén himnusz következik. A tankönyv anyaga kilenc fejezetre oszlik. Az első, a második és a harmadik fejezet olvasmányai témájuk szerint az iskolához, a családnak és a községhez fűződnek. A prózai szövegeken kívül versek is találhatók ezekben a fejezetekben. Utánuk tanulságos mesék és elbeszélések következnek, majd földrajzi olvasmányok, légköri jelenségek leírásai, egészségügyi olvasmányok, állatokról, növényekről, ásványokról szóló leírások, végül pedig a vallási életből vett olvasmányok.

Ez a tankönyv folytatja a magyar nyelvű tankönyvírás pozitív hagyományait, egyrészt tehát egy viszonylagos folytonosság része, másrészt viszont az új körülményekhez és viszonyokhoz alkalmazkodva új megoldásokat is felkínál. A tankönyv tartalmából ítélve a szerző tapasztalt pedagógus lehetett, egyúttal pedig kiváló nyelvérzékű ember. Az olvasmányok nagy részét más tankönyvekből, ismert írók és költők műveiből, valamint közmondás-gyűjteményekből vette át. A tankönyvben szereplő olvasmányok némelyikét saját maga írta vagy fordította szerb nyelvről (a hazáról, Újvidékről, Zomborról, Belgrádról, Szkopjéről, Cetinjéről, Zágrábról, a Plitvicei-tavakról, a Postojnai-barlangról stb.)

A szóban forgó harmadikos–negyedikes olvasókönyv nyelvezete meglehetősen egyszerű, bizonyos mértékig régies is. Szövegei érthetőek, noha egyiken-másikon érezhető, hogy más nyelvről fordították. Erre utal a szokatlan szórend, a tükörfelfejezések használata, a határozott névelő elmaradása stb. Mivel a könyvet olyan helységben nyomtatták, amelyben nincsenek magyar nyomdai hagyományok, nem okoz meglepetést a sajtóhibák megjelenése (bizonyos magánhangzók helytelen írásmódja, betűcsere stb.). A hibák némelyike inkább helyesírásnak minősül, mint sajtóhibának.

A korabeli tankönyvek közül az ötödik és a hatodik osztály számára készült olvasókönyvet is tanulmányoztuk nyelvezete szempontjából. Ebben a mindennapi élethez fűződő olvasmányokon kívül földrajzi leírások, történelmi tárgyú írások, népszokások bemutatása, a természetből vett leírások, fizikai jelenségek ismertetése, mezőgazdasági tematikájú olvasmányok szerepelnek, továbbá a gazdasági életre és a kereskedelemre vonatkozó írások, üzleti levélminták, számlák, kérvények stb. találhatóak.

A mai helyesírási gyakorlat szempontjából érdekes számunkra, hogy a könyvben levő földrajzi nevek szerbes formában vannak rögzítve, nem hagyományos magyar alakjukban: Boszna (Bosznia helyett), Szolun (Szalónki helyett) stb. A szövegekben különféle szabálytalanságok, helytelenségek bukkannak fel, főleg azokban, amelyek nem eredetiek. Pl. Lakósai műveltek, akik közül sokan mennek a papi pályára. (Lakosai műveltek, közülük

sokan mennek papi pályára.); A város haladása iránt legtöbbet tett Gazi Huszrefbeg. (A város fejlődéséért Gazi Huszrefbeg tett a legtöbbet.); A francia nemzeté a dicsőség, hogy ezt végrehajtani megkezdte. (A francia nemzeté a dicsőség, hogy megkezdte ennek végrehajtását.); sok százezer év előtt (több száz évezreddel ezelőtt); Földünk egy olyan égitest... (Földünk olyan égitest...) stb.

A két világháború közötti jugoszláviai magyar tankönyvek között jelentős szerepet töltött be a második és harmadik osztályos magyar nyelvtan. A nyelvtankönyv mintegy kilencven oldalas. A második rész mindössze 19 oldalt tesz ki. Érdekessége, hogy a beszédből és a mondatból indul ki, azután tér ki a szavakra és a szótagokra, majd a hangokra és a betűkre. Foglalkozik a mélyhangú és a magashangú mássalhangzókkal, a szótagolás szabályaival, a mondat két „lényeges” tagjával, továbbá a főnévvel, a személyes névmással és az ige három fő idejével. Egy-egy nyelvtani egység tárgyalása konkrét szöveg elemzésével kezdődik, ezt a tudnivalók pontokba foglalt ismertetése követi, majd pedig gyakorlati feladatok következnek: tollbamondás, másolás, kiegészítés, szógyűjtés, mondatalkotás.

A harmadik nyelvtani anyag jóval bővebb a másodikosnál. A mondatról, a szavakról, a szótagokról és a hangzókról való ismeretek átismétlése után a beszédrészek tárgyalása következik. Itt azonban nem a mondatrészekről esik említés, hanem a szófajokról (főnév, melléknév, számnév, ige, személynévmasok, névelő), külön pedig a melléknévek fokozásáról. Csúpan ezután kerül sor a mondat fő részeire, az alanyra és az állítmányra. Szó esik a tómondatról, a kihagyásos mondatról, az ún. bővelkedő mondatról (amelyben több alany és több állítmány van), továbbá az állító és a tagadó mondatról is.

A tulajdonképpen harmadik osztályos anyagrészt a főnévnek mint alanynak és a névmásnak mint alanynak a tárgyalásával kezdődik. Külön foglalkozik a tankönyv az összetett főnevekkel, a főnévképzéssel. Az ige mint állítmány című részben történik említés az alanyi ragozásról is, a tárgy ragozás viszont csak a tárgy ismertetése után következik. Önálló tanítási egységben ismerkedhetnek meg a tanulók az állítmány-kiegészítő fogalmával (ez állítmányként szereplő névszóra vonatkozik). Tárgyalja a tankönyv az összetett melléknéveket, az igeképzést, az igeekötőket, a cselekvés tárgyát (utalva a bővített mondat fogalmára), az ige tárgy ragozását, az igemódokat (táblázatosan feltüntetve az egyes paradigmákat), a határozókat (mégpedig a helyhatározókat, a részeshatározókat, az időhatározót, a módhatározót, az eszközhatározót és az eredményhatározót). Külön részben szerepel a névutó, a határozószó, a jelző, továbbá a számnév mint jelző és a birtokos jelző. A gyakorlatok közt főleg kérdések, másolás, szóalkotás, elemzés, mondatbővítés, kiegészítés fordul elő.

A szóban forgó nyelvtankönyv közvetlenül az impériumváltás után jelent meg, úgyhogy közvetlen összefüggésben van a magyar nyelvtudomány addigi eredményeivel. Szövegeinek egy része azonban jugoszláv tematikájú vagy vonatkozású (Bácska, Bánát, Baranya; Kuragyorgye Petro

vity; Szent Száva; A mit adnak a színházban? c. szöveg János gazdája „Beogradba készült”; A beográdi és a falusi gyermek beszélgetése). Egy versben meglepődve tapasztalhatjuk, hogy „Déli bábos ég alatt kolompol / Vajdaságnak száz kövér gulyája”, hiszen az eredetiben Kis- Kunságról van szó. Némelyik olvasmány viszont korábbi olvasókönyvekből került ide.

A könyv szövegeiben mind népiességek, mind idegenszerűségek előfordulnak. Népies szóalakok: szöllő, betűjöket, felszínök, velök, földműves, A **téresebb** szó inkább réginek minősül, nagy kiterjedésű, széles, tágas helyre, területre vonatkozik. Az idegenszerűségek egy része földrajzi nevekkal kapcsolatos: a Duna folyó nevét Dunav vagy Dunáv alakban használják, itt van továbbá a Presztolonaszlednik Alexandar-csatorna (inkább Sándor-trónörökös-csatorna, az Alexandar névalak egyébként sem következetes, káésszel kellett volna írni), a beográdi és a Szomborban forma stb. A **jó sikerrel** kifejezés a szerb dobrim uspehom tükörfordításának látszik, a **vasúti vonalakkal** szintén idegen minta követéséről tanúskodik. A **kereskedelmet és ipart lényegesen emeli** megfogalmazás helyett jobb a kereskedelmet és ipart jelentősen növeli.

Viszonylag sok a könyvben a helyesírási hiba. Jó részük a magánhangzók hosszúságával kapcsolatos: biró, színházat, egytagu, fordított, kerítése, ugy, irj, állitunk, fur, kőműves, tanítás, könnyü, mult, lakosság, nyerit, állitmány, koldus, kinálgat, uj. Olykor a mássalhangzók hosszúsága is problematikus: jajgattak. A következő esetekben egybe kell írni a szavakat: haza jött, tollba mondás, személy nevet, még pedig, haza hordják, végig kopogtatta, körül kopogtatja, neki lát, nem sokára. Az alábbi példákban viszont különírást kell alkalmazni, ugyanis szókapcsolatokról van szó: másnév, kérdőnévmás, összetettség, képzettség, délfelé. Gyakran elmarad a vessző a tagmondatok határán. Ez némely esetben nehezíti a megértést. Például: Magasan repül a daru szépen szól; A ház előtt játszadoznak a gyermekek várják a vacsorát.

Némelyik hibáról nehéz megállapítani, hogy a szerző követte-e el vagy a nyomdász. Nyilvánvalóan sajtóhiba az ellétek (= elétek), a Ruszandra (= Ruszanda), a Velika Becskerek (= Veliki Becskerek), a rövd (= rövid), a visszatrénnk (= visszatérnénk), a mesőn (= mezőn), a begyukorlás (= begyakorlás), a turvóvá (= turóvá) stb. Olykor hiányzik a megfelelő írásjel a mondat végéről: Milyen nyelvű lakosok lakják. (= ?), Keresd ki a tagadó mondatokat. (= !), Bontsd ki. (= !)

A tárgyi tévedésekért nyilván a szerző a felelős. Pl. Mi a középfok ragja? (= jele); A többes szám ragja a -k. (= jele).

A harmincas években kiadott magyar nyelvű tankönyvek nyelvezete több szempontból is különbözik a húszas évek tankönyveinek a nyelvi képétől: kevesebb a jelöletlen hosszú magánhangzó, idegenszerűségek inkább a mondatszerkesztésben jelentkeznek, csökkent az értelemzavaró hibák aránya stb.

A harmincas évek második felében használt második olvasókönyv nyelvében ugyanúgy előfordulnak népiességek, mint korábban (talán ki-

sebb gyakorisággal). Pl. anyjoknak, anyókám (= anyukám), helyökre, újokban, földművelők, meghitt, mindég, éneköktől.

A tankönyvekben megfigyelhető idegenszerűségek egy része a mutató névmás fölösleges használatában nyilvánul meg: pl. Atjöttem, hogy **azt** megújítsuk. Olykor a vonatkozó névmásra nincs szükség: Kiválasztott magának egy szép, virágokkal ékesített poharat, amelyet édesanyja kifizetett. (... és ezt édesanyja kifizette.) A következő mondatban fölösleges egy határozott névelő: Agyagból készít a fazekas a különféle cserépedényt. Az alábbiiban viszont határozatlan névelőre van szükség: Darabig nézte a köszörős munkáját. (= Egy darabig nézte a köszörős munkáját.) Időnként a szórenddel van baj. Pl. „Szívesen ígérem meg ezt”, szolt a fiú. (= Ezt szívesen ígérem meg.)

A szöveg megértését néha más is nehezíti. Például mondatátzsövődés: Csak akik egymás nyelvét megértik, azok tudnak egymással egyetérteni. Vagy pedig régies szó használata: A falusi embernek nyáron legszorgosabb a dolga. A **szorgos** melléknév régen nemcsak azt jelentette, hogy 'szorgalmas', hanem azt is, hogy 'sürgős, halaszthatatlan'. Vajon ez a jelentése még élő volt a harmincas években vagy nem?

A gazdaember nemcsak mondja, de meg is tartja: élj az idővel! – ennek a mondatnak az a hibája, hogy a **nemcsak, hanem is** kapcsolatos kötőszó nemcsak, de is alakban fordul elő benne, erénye viszont, hogy a **megtart** igét használja az idegenszerű betart helyett.

Irodalmi művek önkényesen való átformálására itt is akad példa. Petőfi Sándornak Füstbe ment terv c. versét Egész úton címmel közlik A tudós macskája c. költemény peig Sétálni ment a tudós... címen szerepel.

A tankönyv helyesírása elsősorban a mássalhangzók hosszúságának tekintetében bizonytalan (ez szláv hatás is lehet): ciril betűk, rossz, lejobb, szökel, többfélekép stb. Itt-ott a magánhangzók hosszúságának jelölésével is baj van: nyulnak, buza, gunyát, találós, birta, betűkkel, rosszúl. Az egybeírás és a különírás sem mindig szabályszerű. Pl. egyetlen egy, őszi rózsák, még sem, haza indultak; nagynehezen. Fölsőlegesnek látszik továbbá nagy kezdőbetűvel írni a király szót (még ha konkrétan öfelségéről II. Petárról van is szó). A tagmondatokat elválasztó vessző hiánya itt is megmutatkozik, de rendszerint nem okoz értelemzavart. Talányos számunkra, miért írja a könyv szerzője é-vel a zsindeley szót: faszindeley (még csak nyelvjárási hatásra sem gyanakodhatunk).

A sajtóhibáknak egy része ékezethiba: haztetőről, libak, petéiket, őszi (= ősz), es (több ízben is), őromest. Hangzócsere is előfordul: gyümöszöli (= gyömöszöli), fül (= fel), édasanyja (= édesanyja), magtudjuk (= megtudjuk). Néhány ízben hangzófölsőleg jelentkezik: nyelyvét, kell (= kel). Ez utóbbi értelemzavaró, mert a Ki korán kel, aranyat lel közmondásban bukkan fel.

Összegezeként elmondhatjuk, hogy a két világháború közötti jugoszláviai magyar tankönyvek viszonylag gördülékény nyelvezetűek voltak, habár több-kevesebb helyesírási és nyelvhelyességi hiba is akadt bennük, de ezek általában nem nehezítették meg túlságosan egy-egy tankönyv használatát.

DRÁMAPÁLYÁZAT ANNO 1904

Szabadka 1854-ben kapott állandó színházépületet. Ennek a jelentős eseménynek félévszázados jubileumát ünnepelték 1904- ben. Rendbetették az épületet, melyre ugyancsak ráért a csinosítás, felújították a díszlet-tárat, s ünnepi műsort terveztek. A jubileum alkalmából a város drámapályázatot hirdetett. Folyóiratunk egykor létező, ezúttal felújított, Adattár című rovatában a pályázattal kapcsolatos levéltári dokumentumokból közlünk néhányat, melyek mind dráma-, mind pedig színháztörténeti szempontból figyelmet érdemelnek.

(A szövegeket mai helyesírással közöljük, a hiányokat és a kéziratban olvashatatlan szövegrészek pótlását [] zárójelben adjuk.)

Pályázati hirdetés

Szabadka sz.[abad] kir.[ályi] város tanácsa a közgyűlés 290/903. sz.[ámú] határozatából kifolyólag ezennel pályázatot hirdet egy egész estét betöltő, dráma, vígjáték vagy népszínműre, megjegyezvén, hogy egyenlő irodalmi érték mellett a Szabadka történetére vagy etnográfiai viszonyaira vonatkozással bíró színdarab előnyben részesül.

A pályadíj 100 darab 10 koronás arany, mely jutalom csak irodalmi értékkel bíró és színpadi hatást ígérő műnek lesz kiadható.

A pályaműnek idegen kézzel írva bekötve és lapszámozva kell lenni, s a szerző nevét tartalmazó zárt jellegű levéllel együtt dr. Bíró Károly¹ polgármester címére 1904. évi május hó 1-éig küldendő be, amely időn túl érkező pályaművek figyelembe nem vétetnek.

A pályaművek bírálatát a tanács által kijelölendő bíráló bizottság teljesíti és a pályadíj odaítélése felett legkésőbb 1904. évi október 1-éig² végérvényesen dönt.

A pályadíjjal jutalmazott munka a szerző tulajdona marad, köteles azonban darabjának előadási jogát a szabadkai színház részére egyszer s mindenkorra külön díj nélkül átengedni.

A fent körülírt pályázati feltételek bármelyikét nélkülöző pályamű a bírálat alá bocsátás mellőzésével a pályázatból kizáratik. Úgyszintén elveszti a pályázatban való részvétel iránti jogosultságát azon mű szerzője, akinek neve a pályázat eredményének eldöntése előtt akár a nyilvánosság, akár a bíráló bizottság vagy ennek egy tagjai által felfedeztetik.

Jutalommal ki nem tüntetett pályaművek jeligés levélkéi a bíráló bizottság döntő ülésén megsemmisítettek. A pályaművek kéziratai vissza nem adatnak, hanem a bíráló bizottság jelentésével a múzeum és közkönyvtár irattáránál helyeztetnek.³

Szabadkán, 1903. szeptember 2-án tartott tanácsülésből

Dr. Bólits [József]⁴
tanácsnok

A Petőfi Társaság⁵ tekintetes titkári hivatalának

Budapest, Akadémiai u. 2. sz.

Szabadka sz.[abad] kir.[ályi] város törvényhatósága a színháza 50 éves fennállásának megünneplése alkalmából 1000 korona jutalomdíj mellett egy drámairodalmi pályázatot írt ki, amelynek határidője f. évi május hó 1-én járt le. A kitűzött határidő alatt 25 pályamű érkezett be.

Mint hogy a másolatban ide csatolt pályázati hirdetmény 4. pontja értelmében a városi tanácsa bírálatra vonatkozó határozatát a határidő lejárta utánra tartotta fenn, és ennek folytán a bírálatot egyik budapesti irodalmi társaság tagjaiból álló bizottságra óhajtja bízni, ez iránt kérem a tekintetes titkári hivatalt, miképp a tanácsot értesíteni kegyeskedjék, vajon a Petőfi Társaság a bírálatot hajlandó lenne-e elvállalni. Kikből állana a bíráló bizottság és mik volnának azon anyagi feltételek, melyek mellett azt elvállalnák.

Megjegyzem, hogy a pályázatok között 4–5 oly pályázat van, melyek a feltételeknek meg nem felelnek, és így figyelembe nem vehetők. A pályázat eredménye egyebekben is gyengének látszik, jóllehet a pályázat abszolút becsű irodalmi művet nem is kíván, minthogy ahhoz a pályadíjat nem tekintette elég tekintélyesnek, hanem csak irodalmi becsüt és olyan darabot, amely némi színpadi sikerrel lenne előadható. Hazafias üdvözlettel

dr. Bólits [József]
tanácsnok

Szabadkán, 1904. május 4.

A Petőfi Társaság átirata drámairodalmi pályázatot illetőleg

Ezen átirat folytán a tanács elhatározza, hogy a 290 k.[özyűlési] gy.[ülés] 1903. sz.[ámú] közgyűlési határozat alapján kiírt színműpályázat folytán beérkezett pályaműkák bírálatát a Petőfi Társaság által kiküldött bizottságra bizza és megbizza a közművelődési ügyosztály vezetőjét, hogy a pályamunkák elküldéséről gondoskodjék. Egyben a bírálók költsége fejé-

ben 150 koronát az „előre nem látható” számlájáról a Petőfi Társaság pénztárának leendő elküldés végett a házipénztárnok kezeihez ezennel kiutalványoztatik.

Miről a számvevőség a házipénztárnok és dr. Bólints József értesítettnek.

Szabadkán, 1904. május 14-én tartott tanácsülésből.

Kiadta
[a] jegyző

Bírálati jelentés

A Szabadka szab.[ad] kir.[ályi] város színházának félszázados jubileuma alkalmából hirdetett drámapályázatról, 1904-ben

A Petőfi Társaság készséggel támogat mind olyan lelkes törekvést, mely a vidéki városokban is a nemzeti irodalom, művészet és általában a hazai művelődés fejlesztésére irányul. Azért szívesen fogadta Szabadka szab.[ad] kir.[ályi] város tek.[intetes] tanácsának abbéli felhívását, hogy a jubileumi drámapályázatra érkezett műveket megbírálja, s a díj odaítélése fölött döntsön. E tisztségre a Petőfi Társaság július havi ülésén Herczeg Ferencz⁶ alelnököt, s Ábrányi Emil⁷ és Prém József⁸ rendes tagokat küldte ki; s a bíráló bizottság nevében az utóbbi kinevezett szerkesztette meg a jelentést, melyet a következőkben van szerencsénk előterjeszteni.

Összesen 26 pályaművet⁹ vettünk át. A pályázat névtelen, s ez okból 4 versenyző darabot ki kellett zárunk, mert szerzőik a címlapon megneveztek magukat. E négy munka: **Szabó József**, színmű, írta Reffka József; továbbá a **Gonosz ember**, színmű, ugyane szerzőtől; aztán **A szív** színmű, írta Széll János és **Szasa** vígjáték ugyane szerzőtől, kinek e műve különben sem eredeti, mert maga mondja, hogy egy orosz regény dramatizálása.

A többi 22 pályamű legnagyobb része gyöngye kísérlet; műkedvelők, majd szerény, majd merészebb szárnypróbálgatása. Találunk munkát, mely csupa rutin de csupa utánzás is; nem ritka a tehetségre valló pályamű sem, csakhogy ez a tehetség nem drámaírói; viszont nem egy oly munka akad, melynek írója tud drámailag gondolkodni és érezni, ám lélektana elhibáztott; de szerencsére néhány oly művet is találunk, mely színpadi ismeretet árul el, az irodalmi színvonalat megközelíti, s el is éri, és mint előadható ép-kézláb darab figyelmet érdemel, s végül e jobb munkák közül kiválasztottuk azt, mely a pályázati feltételeknek leginkább megfelel t. i. színpadi hatást ígér, irodalmi értékkel bír és tárgyánál fogva, mely szerzője Szabadka történetéből merített: ugyancsak a pályázati feltételeknek megfelelő előnyben részesül versenytársai felett. Ez a mű a: **Névtelen hősök** című háromfelvonásos színmű, melynek a bíráló a díjat is odaítélték.

Csoportokba osztva a 21 pályaművet legnagyobb persze a gyarló kísérleteké. Ide tartoznak: **Az iszákos**, dráma; egészen zavaros, érdektelen történet; a **Tiszti becsületszó**, színmű, mely áradózó szerelmi perpatvarok laza összetakolása; **Hulló csillagok**, színmű, unalmas, erőtlen rajza a gentry pusztulásának; **Szerelmi tűzek**, színmű, mely hírlapírók közelében játszik, de ezek életéből semmit sem rajzol és csupán üres stílygyakorlat; **Felültetett szerelmes**, vígjáték, humor és komikum nélkül, de annál több ízléstelenséggel; **Messiás**, dráma, de inkább három rapszódikus modorban írt erősen szecessziós tárca, párbeszédekben, melynek szerzője a szocializmust hirdeti, lendületes előadásban, de zavaros eszmékkel; **Bűnösök oltalmazója**, színmű, mely itt-ott színszerű is és írása gyakorlott, népies jeleneteiben van természetesség, de egészben véve kevés értékű kísérlet; **Férjhez kell adni a mamát**, kép a jelenkorból három felvonásban, egészen dilettáns munka, mely némi tehetséget árul el és négy tárcában mondja el egy ideges nő válását és férjével való kibékülését, ügyesen rajzolva a fordulatokat.

Külön csoportba foglalva a népszínműveket, ezek írói többé- kevésbé gyakorlott tollforgatók, a színpadot is ismerni látszanak. Őt ilyen darab van. Ezek közül **Az ártatlan hiba** címűben az alispán okiratsikkasztással besoroztatja a fia vetélytársát katonának, így az író voltaképpen úriembereket visz a színpadra. S nem igazi népszínmű, de tele esetlegességekkel, s rajzai is halványak; az **András bácsi** régi fajta népszínmű, melynek írója három darab anyagát gyúrta össze, s fő alakját Jakab András öreg szolgát szeretettel rajzolta, de a fölépítésben semmi művészet, csak nagy átdolgozással válnék használhatóvá; **A csapda**, szintén sablonos mű, mindennapi alakok szürke rajzával, de meglepő színpadi jártassággal írva, a szerelmi jelenetek perpatvara mégis fásasztó; **A puszta** címűben szegénylegényekkel ismerkedünk meg, a pusztai élet hangulata sokszor találó, a szerelmi szenvedély erőteljes szavakban nyilvánul, néhány jelenete friss, kár, hogy sok az unalmas, sablonos részlet benne, s a cselekménye se lüktető. Többet ér ezeknél az **Anica** népszínmű, mely a bunyevác népet viszi a színpadra, de olyan naturalisztikusan, hogy bántó. Részegség, paráznság, méregkeverés, lányszöktetés, házasságkötés, véres bosszú egymást váltják fel. A szerző jellegzetessé akarta tenni minden figuráját és csupa vadállatot, utált alakot formált.

Nagyobb ambícióra mutatnak a történelmi munkák. Ilyen három van, mindhárom verses. **A Paganini** című dráma Szabadkán játszik. Hőse az olasz származású, de jó magyarrá lett Paganini vitéz, aki megvédi a várost a dúló rácok ellen, s akit önfeláldozó missziójától hiába akar eltéríteni egy csábító lány. A négy felvonásban elég a külső mozgalmasság, de sok valószínűtlenség is. Különben gyöngé verselésű, érzékeny darab, melynek csak helyi érdekessége emelhető ki. Az **Egy korszak**, tragédia, nyomtatásban is megjelent, de névtelenül, más címmel. Hőse Martinuzzi volna, ki azonban mindent a színpadon között cselekszik. Hús esztendő eseményei torlódnak össze az öt felvonásban. Mesterkéltség és műviség váltakoznak a munkában,

melynek verselése is hol sima, hol kezdetleges, de technikája elég ügyes. A **Kard és kereszt** nagy történeti apparátussal Barbarossa történetét mutatja be. Kezdi a milánói fölkeléssel 1175-ben, aztán Rómába vezet, hol a lázadást rajzolja, s végül a szentkereszt győzelmét a kard felett tárja elénk. Valóságos tendenciájú darab, sok látványossággal túlvilágít. Szellemek megjelenésével. Emelkedett részletek mellett hihetetlen naív mozzanatok találhatók benne. A verselése döcögős. A színpadi hatás itt-ott élénk. Egészben több becsúgyat mint készséget mutat e pályamű.

A társadalmi színművek sorában a **Szénássyek**[ban a címszereplő népszerűsége] vágyó felesége erőnek erejével szocialistákat nevel, hogy férjének alkalmá legyen magát kitüntetnie, de saját lánya a szocialistákkal tart, be is zárhatja magát, s aki mit sem sejtve fogságra ítéli, senki más mint a saját vőlegénye. Ez az egy helyzet mulatságos, különben elmésség nélkül szűkölködő darab. A **Törvények útja** gyakorlott író munkája. Változatos mesét, mozgalmas cselekményt ad, de lehetséges-e mai nap olyan vad romantikus történet, melyben a nevét megmagyarosított báró csupa végzetességből a saját törvénytelen lányát veszi feleségül? Az ízlés nagy eltévelyedése az ilyesmi. Az ügyes párbeszéddek és hatásos jelenetek mind kárba vesznek. Keresett és mesterkélts **A tábornok leányának** cselekménye is. Az apa számonkéri lánya csábítójától a becsületét, de ez vonakodik oltár elé lépni az elbukottal. Párhaj készül, s mikor az apa le akarja löni a gazfickót, a leány közbelép és a golyó őt találja. Sok a remineszcencia e mesében, legtöbb hatással volt a szerzőre Sudermann Otthonja. A **Marjajak** című dráma beteges fantáziával, bántó okoskodásokkal előadja mint fél a fiú, hogy korhely apja vérét örökölte. Az édesanyja, csak hogy megnyugtassa a fiát, házasságtörőnek mondja magát, s mást állít a fiú apjának. Most meg anyja miatt esik kétségbe a fiú. Sokszor erőt, s színezést találunk e különös műben, de aztán bosszant Ibsen utánzása és meg nem értése. Az írói tehetség elvitathatatlan, de csak egyes részekben.

Külön kell szólnunk **A milliomos** című vígjátékról, mely az eddigieknél sokkal színpadképesebb, sőt elő is adható. A szerző ügyesen ostorozza a kisvárosiak erkölcsseit. Térey Tamás nyugalmazott hivatalnokot lenézik mint jöttmentet. Ez bosszantja Pírka újságszerkesztőt, s mert Térey lányát el akarná venni: csupa tréfából kikürtöli, hogy Térey milliomos. Erre az egész város rajongani kezd Téreyért. Amikor azonban kosarat kapott Pírka, nyomban visszazívja a milliomosról szóló hírt, mire újra elpártol mindenki a felkapott családtól. Ez a keret, melyben egész ügyes kép egy szerelmi történet. Különben kicsinyes téma, de élénken megírva. Szatírája vaskos, a kisvárosi élet rajza inkább torzított, mint igaz. Egy öngyilkossági kísérletben ízléstelen. Kisebb színpadon mégis tetszést arathat e vígjáték, kivált ha javít rajta a szerző.

Ezzel eljutottunk a pályázat legjobb művéhez, mely magasan kiemelkedik társai közül. Ez a **Névtelen hősök**¹⁰ című háromfelvonásos történelmi színmű. Cselekménye Szabadkán játszik, 1848-ban. A szerbek át akarnak

vonulni a városon, hogy a császáriakkal egyesülhessenek. A polgármester, kit névtelenül szerepeltet az író, s a tanács elhatározza, hogy a „szerviánok” követeit elutasítja. A városból senki sem távozhatik. A városi kapu védője Mózes nemzetőr megvesztegethetetlen hazafi, a roppant summát ígérő Worineczky herceget sem engedi ki. Egy éjjel maga a polgármester áll őrt Mózes helyett és rajtakapja a saját feleségét, Bertát, ki egy léha udvarlójával szökni akar. Ez a nőcsábítás és a polgármester családi drámája a darab középpontja. A város első tisztviselőjének sorsa összekapcsolódik a város sorsával, s így támadnak az érdekesítő jelenetek. A vésztörvénytörvény működése, a nép lázongása, az elfogottak elítélése, aztán a bűnös Berta vezeklése és megtérése mind hatásos részletek a műben. Lélekemelő a hazafias szerbek együttérzése a magyarokkal. Általában hazafias dráma, mely mint alkalmi mű is zajos sikert ígér. E tekintetben kissé olcsó hatású is, mert a Szózat első sorainak elszavalása nagyon elhasznált fogás, valamint a Kosuth-nóta eléneklése is.

Ügyes bonyolítás, élénk cselekmény, világos és ízléses nyelvezet jó erkölcsi e pályaműnek. A felvonások hatása fokozódó és a finálék mind csattanósak. Az olasz származású Paganini szabadsághős itt is szerepel, de csak mint mellékalak a legvégén, amikor haldokolva behozzák. Sebet kapott a Kaponya melletti csatában. Minthogy Szabadka 48-as történetéből való a mese, Paganininak kezdettől fogva részt kellene venni a cselekményben, s a mű még egységesebbé válnék. Így is sikerült alkotás, s ha alakjainak jellemzéséből hiányzik is a magasabb művészet, irodalmi értékét szívesen elismerik a bírálók, valamint azt is, hogy a színpadi hatása elsősorban Szabadkán bízvást megjósolható.

Mindezeknél fogva a bíráló bizottság egyhangúlag a **Névtelen hősök** drámát tartja a pályázat legjobb darabjának; a díj odaítélésénél mindazonáltal a műnek túlnyomóan lokális érdekességi tulajdonságai miatt szótöbbséggel döntött, s a száz arany jutalmat e műnek javasolja kiadni.

Kelt Budapesten, 1904. évi szeptember hó 27. napján

Prém József Herczeg Ferencz
a Petőfi Társaság tagja a Petőfi Társaság másodelnöke
Ábrányi Emil
a Petőfi Társaság tagja

Jegyzőkönyv

felvétellett Szabadkán, 1904. évi szeptember 29-én tartott tanácsülésben a város által a színház 50 éves fennállása emlékére kítűzött drámapályázatra a Petőfi Társaság bírálati jelentése folytán.

A Petőfi Társaság bíráló bizottsága által a jutalmazásra érdemesnek talált **Névtelen hősök** című pályanyertes mű jelíges levélkéje a tanács elnöke által felbontatván abból dr. Molnár Gyula¹¹ ügyvéd neve tűnt ki.

Ennek folytán a Petőfi Társaság által visszaküldött jeligés levelek a tanácsülésben nyomban elégettettek.

Dr. Bölits József dr. Bíró Károly
tanácsnok polgármester
Brenner József¹²
t. ügyész
Antunovits Antal¹³
tanácsnok

Tekintetes Doktor Molnár Gyula úrnak
ügyvéd B. Bodrog vmegye tb. főügyésze

Budapest
(Lipót körút 29. sz.)

Örömmel értesítem uraságodat, hogy a szabadkai színház félszázados jubileuma alkalmából a város által hirdetett drámapályázatra a Petőfi Társaság drámabíráló bizottsága döntése értelmében a beérkezett 26 pályamű közül a **Névtelen hősök** című történeti dráma találatot nemcsak a legjobbnak, de egyúttal a jutalomra érdemesnek is.

Ennek folytán van szerencsém értesíteni, hogy a városi tanács házipénztárt egyidejűleg megbízta, miképp az 1000 korona jutalomdíjat uraságod címére küldje el.

Hazafias üdvözzettel

Dr. Bíró Károly
polgármester

Szabadkán, 1904. október 10.

JEGYZETEK

1. Dr. Bíró Károly (Szabadka, 1864 – uo., 1952), Budapesten jogot tanult, 1885-től Szabadkán árvaszéki jegyző, 1889-ben itt ügyvédi irodát nyit. 1902-től 1918-ig Szabadka polgármestere, utána nyugdíjba vonul és gazdálkodik. Elévülhetetlen érdemei vannak a város és a színház fejlesztésében.
2. A jubileumot december 16-ára tervezték, mivel 1854-ben ezen a napon nyitották meg a színházat. Akkor a Szegedről érkezett Latabár Endre színiigazgató társulata Jósika Miklós Két Barcsai című drámáját vitte közönség elé.
3. A pályázati munkáknak ezideig nem sikerült nyomára bukkanni.
4. Dr. Bölits József, ügyvéd, 1905–1909 között városi főjegyző.
5. 1876-ban alakult, 1944-ig létezett, a Kisfaludy Társasággal rivalizáló irodalmi szervezet, melynek – az Új Magyar Irodalmi Lexikon (Bp., 1994. III. 1623. old.) szerint – feladata volt a „nemzeti szellemű szépirodalom művelésén túl a Petőfi-kultusz ápolása, terjesztése”. Első elnöke Jókai Mór volt, őt 1904-ben Herczeg Ferencz váltotta fel.
6. 1863-ban Versecen született német származású magyar próza- és drámaíró. Ismerőbb művei: A Gyurkovics lányok (1893), A Gyurkovics fiúk (1895); A dolovai nábob lánya (1893), Pogányok (1902), Bizánc (1904), A kék róka (1917). Emlékezései fontos kordokumentum. H. F.-et évekig magyar írófejedelemként tisztelték. 1904-től 1920-ig a Petőfi Társaság elnöke.
7. Ábrányi Emil (1850–1920), költő, újságíró, műfordító, ki – az UMIL., I., 4–5. old. szerint – a „századutó újromantikus- retorikus közösségi lírájának képviselője”, majd a

huszadik században, a Nyugat megjelenésével háttérbe szorult. Életművéből mára legmaradandóbbak drámafordításai (Byron: Don Juan, Rostand: Cyrano de Bergerac). A Petőfi Társaságnak 1876-tól tagja, 1880–1890 között másodtitkára.

8. Prém József (1850–1910), író, művészettörténész.
9. A bírálati jelentésben felsorolt pályaművek közül egyre sem találtam rá pesti vagy vidéki társulatok műsorjegyzékében, ami nem zárja ki, hogy elsősorban vidéken nem kerültek, esetleg más cím alatt bemutatásra. Mindenekelőtt az Anica című bunyevác tárgyú népszínmű esetében, a műfaj nagy vidéki divatja folytán, gondolhatunk színpadis megjelenítésre.
10. A pályadíj-nyertes színmű körül bonyodalmak támadtak. Mivel a város múltjából méríti tárgyát és egyes vélemények szerint sérthet bizonyos szabadkai családokat, s előadása „a magyar színművészet helyi jövőjére is esetleg több évről káros hatással lenne”, a színügyi bizottság – ahogy a november 28-án tartott ülés jegyzőkönyvében áll – elhatározta, hogy műsorra tűzése előtt tüzetesen megismerkedik Molnár Gyula művével. Ezzel magyarázható, hogy a Névtelen hősöket csak a jubileum harmadik napján láthatta a közönség. Az ünnepi műsor pedig ekképpen alakult: a színházi zenekar Gal Ferenc vezénylete alatt Erkel Hunyady László című operájának nyitányát játszotta bevezetőként, majd elszavalták Ábrányi Emilnek erre az alkalomra írt prológját, a társulat a zenekar kíséretében elénekelt a Himnuszot, még egy zenekari szám következett, Rózsavölgyi Márktól adták elő a Nemzeti örömhangok című szerzeményt, melyet először 1837-ben a Nemzeti Színház megnyitásakor játszottak. A zenekari számok után következett a drámapáros. Vörösmartytól Árpád ébredését, a Cigánybáró című Strauss-operett második felvonását, majd Jókai Szigetvári vértanúk című történelmi drámájának első felvonását láthatta az ünnepelő közönség. Ezt a város ismert zeneszerzőjének Geiger Garai Mórnak erre az alkalomra írt Ünnepi nyitányának előadása előzte meg. Az ünnepi műsort a Szózat előadása zárta. A műsort másnap megismételték. A Névtelen hősök a jubileum harmadik és negyedik napján kerültek bemutatásra. (A mű körüli bonyodalmakkal, megjelenítésével és sajtóvisszhangjával egyik következő számunk Adattárában foglalkozunk majd.)
11. Molnár Gyula (Szabadka, 1857 – Bp., 1932), ír verseket, regényeket, de elsősorban drámaíróként tartják számon. Kereskedőinas, színész, majd érettségi vizsgát tesz és jogi végzettséget szerez. Zomborban és Bp.-en folytat jogi gyakorlatot. Zomborban 1881–1896 között szerkeszti a Zombor és Vidéke című lapot, majd Bp.-re költözik. Műveit, tíz kötetben, Zomborban jelenteti meg 1895-ben. Színpadis műveit elsősorban a Zomborban és Szabadkán játszó társulatok tűzték műsorra, de Homokzátonyok (1900), majd Nyári zivatar (1903) című vígjátékát, ez utóbbit Hevesi Sándor rendezésében, illetve Bayard lovag (1905) című drámáját bemutatta a Nemzeti Színház, A papa lánya című bohózatát pedig a budapesti Népszínházban játszották (1906), Sztrojanovits Jenő zenéjével. Egyéb színpadis művei: Babos kendő, népszínmű, Nagyon jó emberek, vígjáték, Bánffy Dénes, tragédia, Modern lovagok, társadalmi dráma, Jó partik, vígjáték, Zoárd, honfoglalás kori dráma, Musztafa, dráma, Saul király, bibliai tárgyú dráma.
12. Dr. Brenner József (1826–1887), gyógyszerész. (Csáth Géza édesapja.)
13. Róla semmilyen életrajzi adatot nem sikerült meg tudni.

(A dokumentumokat közléteszi, a jegyzeteket készítette: Gerold László.)

RÓNAY LÁSZLÓ: ERKÖLCS ÉS IRODALOM

A magyar irodalom rövid története.

Vigilia, Budapest, 1993

Az irodalomtörténet-írás XX. századi hanyatlásáról, fejlődésképtelenségéről és tévedéseiről szóló elméletek (pl. R. Wellek¹, H. R. Jauss², W. Iser³ nézetei) fényében nem elhanyagolható vállalkozás összefoglaló magyar irodalomtörténetet írni, annál is inkább, hiszen a magyar társadalom második világháború utáni több évtizedes regresszív tendenciái és a marxista ideológia tudományelméleti egyeduralma szinte kilátástalanná tette a diszciplína létét és (a nyugati törekvésekkel párhuzamos) fejlődését. Kulcsár Szabó Ernő⁴ a „mai irodalomkutatás szellemi helyzetéről” szólva kettős (ezen belül is bonyolult) paradigmaváltást sürget. Egyrészt a magyar irodalomtudomány elavult módszerkészletét kell az „ezredvégi művészet-tudományi világkép”-pel szinkronba hozni, másrészt ideológiamentessé kell alakítani (a szubsztancializmus pozícióit elhagyva) értékrendszerét.

„Tudom, szokatlan és merész vállalkozás 16 ív terjedelemben összefoglalni a magyar irodalom történetét a kezdetektől máig” – írja Rónay László az **Erkölc és irodalom** című könyvéhez fűzött néhány mondatos jegyzetében. Ez a (hátsó borítón található) jegyzet azért is provokatív jellegű, hiszen a magyar irodalomtörténet-írás gyakorlata a módszertani elveket lefektető, irodalomszemléletet reprezentáló, többször új fogalomrendszert meghonosító fejezetnyi bevezetőkben gazdag. Gondolhatunk itt elsősorban Horváth Jánosnak a magyar irodalmi műveltség fejlődéséről alkotott nagy koncepciója vázlatára (**Irodalmunk fejlődésének fő mozzanatai**⁵), amelyből egy másik – a későbbi értekezések és előadások előtt „bevezetésül” közölt, a rendszerezés alapelveiről szóló – tanulmány(változat) nőtt ki – és az irodalomtörténeti szintézis természetesen. De ilyen mű Szerb Antalnak a **Magyar irodalomtörténet**hez⁶ kapcsolt (címében is direkt utalású) bevezetője, amelyben a magyar irodalom megújulását illetve megújításának lehetőségeit a szellemtörténeti iskola perspektívájából szemléli. Schöpflin Aladár **A magyar irodalom története a XX. században**⁷ című művéhez bevezető (Régi és új) és befejező (**Visszatekintés**) szöveget egyaránt fűzött. Babits Mihály⁸ világirodalmi olvasókönyvének fogalomtisztázó be-

kezdései is ilyenek. De (s most időben évtizedeket ívelünk át) a legújabb kutatások és szakmunkák sem utasítják el ezt az eljárásmodot. Pl. Szegedy-Maszák Mihály első tanulmánya a **Világkép és stílusban**⁹ is fogalomtiszta-zó, útmutató jellegű.

Rónay László említett ajánló jegyzete azonban minden szűkszavúsága (összesen 11 mondat) ellenére is tartalmaz az egész irodalomtörténeti szintézis lényegére vonatkozó utalásokat, olyan meghatározásokat, amelyek a mű alapmozzanataira vonatkoznak, s amelyek így tájékozódásunkat segítik, olvasásunk mikéntjét befolyásolják. Az egyik ilyen fontos momentum (bár szövegszerűen nem áll előttünk, csak a következtetés szintjén valósul meg) a Rónay-féle koncepció elméleti megalapozottságának milyenségéről árulkodik, a másik irodalomfogalmának lényegére vonatkozik. Egy semlegesnek tetsző módszertani megjegyzésből kell kiindulnunk: „Izgalmas volt a feladat, öröm végigolvasni mindazt, amit magyar irodalomnak nevezünk...” Maga a „végigolvasás” gesztusa egyrészt a Szerb Antal-i, Babits Mihály-i hagyományokat idézi bennünk, akik a maguk irodalomtörténeteiben grandiózus olvasónaplókat teremtettek, ugyanakkor a legújabb kori recepcióesztétika gondolatmenetét, miszerint „egyetlen szöveget sem írtak meg azért, hogy filológusok olvassák és értelmezzék filológus szemmel” (Walther Bulst¹⁰). Azaz H. R. Jauss szerint: „... az irodalomtörténész is állandóan olvasóvá változik vissza, mielőtt sort keríthetne a mű megértésére és besorolására...”¹¹ Rónay László tehát az irodalmat (akár korábban R. Jacobson, akár később H. R. Jauss) az olvasó és a mű(vek) közötti állandó dialógusviszonyban látja megvalósulni. De nem kell nyugat-európai példához folyamodnunk, hogy ezt a tudományos felfogást bemutassuk, hiszen már Horváth János is megfogalmaz hasonló gondolatokat **A magyar irodalom fejlődéstörténete** bevezetőjében, **A rendszerezés alapelveiben**¹², amikor azt írja (mondja): „Írók és olvasók szellemi viszonya írott művek közvetítésével...”¹³ Persze a modern irodalomtudomány ezt a „viszonyt” még konkrétabbá, még specifikusabbá teszi, amikor azt már nemcsak az író és olvasó, az olvasó és a mű között, hanem az „olvasások” folyamatában képzelem el: „Az olvasó és az irodalom viszonyának vannak esztétikai és történelmi implikációi... A történelmi implikáció abban mutatkozik meg, hogy az első olvasók élménye recepcióláncként folytatódik generációról generációra, eközben gazdagodhat is, sőt esetenként eldöntheti egy mű történelmi jelentőségét és esztétikai rangját is.”¹⁴

A Jauss által bírált hagyományos irodalomtörténet csapdáit (egyik: „anyagát általános irányzatok, műfajok és egyéb címszavak szerint rendezi, s ezeken belül az egyes műveket kronologikus sorrendben tárgyalja”, a másik: „kronológiai sorrendben követi a nagy alkotók vonulatát”)¹⁵ Rónay úgy kerüli ki, hogy vizsgálataihoz „erkölcsi” nézőpontot választ. Meggyőződése értelmében ugyanis íróink nem egyszerűen csak irodalmi feladatokat teljesítettek, hanem műveik által folyamatosan, korszakról korszakra job-

bították (és természetesen jobbítják) a „nemzet erkölcsét”. S ez már a hatásestétika területe.

A Rónay által elfogadott és követett irodalomfogalom így „a hatás, a befogadás és az utóélet”¹⁶ kritériumaitól függ. Érdeklődése középpontjában azok a törekvések állnak, amelyek „az erkölcsi igazságok művészi megjelenítésére irányultak”.¹⁷ Ilyen értelemben az irodalmi mű „szépség, jóság és igazság”-eszmények művészi megjelenítése (is), s mint olyan az „igazság útjára vezérel”.¹⁸ Rónay László irodalomtörténete így erkölcstörténet (is), tágabb értelemben: mentalitástörténet (is). Jauss értelmezésében ez tulajdonképpen az irodalom társadalmi hatása, amely úgy jön létre, hogy „az irodalmi élmény behatol olvasójának – „életgyakorlata” által meghatározott – elvárási horizontjába, befolyásolja világfelfogását, és így visszahat társadalmi magatartására is”.¹⁹ Ha továbbgondoljuk Rónay felfogását és szempontjait, arra a recepcióesztétikai következtetésre jutunk, miszerint az egyes irodalmi művek hatása nemcsak az aktuális időszakban érvényes, hanem a múlt műalkotásainak újbóli befogadásával, illetve az előzetes olvasói befogadások és a jelen kori értelmezések közötti dialógus révén végbemege a „múlt és jelen művészetének, az irodalom hagyományos érvényének és aktuális jelentőségének”²⁰ állandó kölcsönhatása. S bár a Rónay-féle irodalomtörténetben ez így szövegszerűen nem fogalmazódik meg, tézis-alakban sincs jelen, ugyanakkor jeleiben és tényeiben igen. Erkölcsi szempontjával, befogadástétikai nézőpontjával Rónay László ugyanis az elavult, méltán bírált produkcióközpontú irodalomtörténet-írás gyakorlatának meghaladására tett kísérletet.

Az átfogó irodalomtörténeteknek nemcsak „iskolai” hovatartozásuk, elméleti megalapozottságuk, valamint kialakított irodalomfogalmuk állhat érdeklődésünk középpontjában, de a vizsgált fejlődésfolyamat eseményeinek és jelenségeinek rendszerezése, illetve e rendszerezés alapelve. Irodalomtörténet-írásunk a határozottan belső szempontú (önelvűsre hagyatkozó) periodizációktól (így Horváth Jánosétól, aki az „irodalmi tudat” szempontjából tekinti át a magyar irodalom történetét) kezdve, a nemzeti szempontokon át, szociológiai, filozófiai és recepcióelméleten alapuló rendszerezésekkel egyaránt rendelkezik. Rónay László irodalomtörténete e szempontból erősen a Horváth János-i hagyományokra épít, s bár szempontja „erkölcsi”, azaz a jóság-, szépség- és igazság-eszmények irodalmi alakulását követi e fejlődésben, gyakorlatilag nem hoz létre változást az említett hagyományokhoz képest. Könyvének szerkezete nem kettős ugyan a „rég Magyar irodalom” és az „új Magyar” irodalom megkülönböztetése értelmében, korszakolástechnikája tükrözi ezt a nézőpontot. A Magyar irodalom „kezdetei”-ről, humanista, barokk irodalomról, a felvilágosodás és a reformkor irodalmáról, átmeneti korról, az „izmusok” korszakáról beszél, ezenkívül a két világháború közötti, a második világháború utáni irodalmat, a Magyar irodalom új irányait, valamint a kisebbségi és szórvány irodalmat tárgyalja. Az általa (eszmékben) egységesnek vélt korszakok egy-

egy fő karakterisztikáját kiemelve indítja gondolatmenetét s mutatja be a lehatárolt periódust. Például a régi magyar kultúra bencés-reformmozgalommal párhuzamos tendenciáit hangsúlyozza vagy a barokk irodalom jézuita befolyásoltságát. A felvilágosodással kapcsolatban az eszmék harcá"-ra hívja fel a figyelmet, mely a felvilágosult írók, művelődésszervezők és az arisztokratikus „ellenállás” között zajlik. A világsi fegyverletétel utáni átmeneti körre pedig kétféle életérzés (a túlélés esélyeit kereső az egyik; ábrándvilág kiépítésén fáradozó a másik) uralmát tartja karakterisztikusnak.

Rónay László úgy igyekszik „teljes képet” adni irodalmunk fejlődéséről, hogy a más szempontból jelentéktelenebbnek ítélt írói életműveket is visszaemeli e folyamatba. Hiszen a „legnemesebb emberi értékek kialakítását”²¹ kisebb jelentőségű életművek is szolgálhatták. (A kisebb írókkal szembeni közömbösséget, illetve megkerülésüket a modern recepcióelméleti kutatások is a XX. századi irodalomtörténet-írás hiányosságai közé sorolják²².) Ami elméletileg segíti a teljesebb kép kialakítását valamely folyamatról – mutatja Rónay munkája –, az a gyakorlatban nehézségeket jelent. Az irodalomtörténésznek ugyanis terjedelmi problémát okoz ezeknek az alkotásoknak a fejlődéstörténetbe való beemelése, visszahelyezése. Ez bizonyos fokú felületességet eredményez munkájában, s a minden szempontból, azaz az általa erkölcsinek nevezett szemszögből is rendkívüli jelentőségű irodalmi művek és hatásuk többször alig (néhány mondat erejéig) kerül megemlítésre. Legkirívóbb példája ennek a **Csongor és Tünde**-elemzés, amely majdnem csak a műről alkotott közismert (már-már közhelyszerű) tényeket sorolja fel (pl. az utat kereső Csongor, a világ látszatértékeinek hiábavalóságát példázó vándorok, a fennkölt hősök érzélemvilágát karikírozó Balga és Ilma stb.).

Az erkölcsi értékeket példázó irodalomtörténet vonalvezetését sem mindig egyértelműen, s nem mindig következetesen oldja meg az irodalomtörténész. Olykor csak egy-egy odavetett megállapítás képviseli ezt az irányelvet: pl. a **Csongor és Tündéről** (azaz erkölcsi hatásáról) csak annyit tudunk meg, hogy „lelepleződnék azok az eszmények, amelyek az emberi önzés és szűklátókörűség következményei, s csak a józan, tiszta érzések nyerne igazolást.” (Melyek? Milyenek?)

Külön tanulmányt igényelne annak bemutatása, hogy a magyar irodalomtörténet Rónay elemzésében milyen erkölcstörténeti vonalat mutat. Összefoglaló megállapításai, hogy „irodalmunkban ugyan tetten érhető a csüggedés és a letargia is, mégis mozgósított, s a legnemesebb emberi értékek kialakítását szolgálta.” Csak néhány kiemelésre, néhány fontos mozzanatra szemléltetésére van lehetőségünk. Pl. a Karthauzi Névtelen hirdette eszmékben, miszerint a „nemzetet ért sorscsapásoknak csak úgy lehet gátat vetni, ha visszatérünk a bibliai szellemiségéhez, s mindent megteszünk, hogy a szentírási elvek és eszmények válogatás nélkül mindenki életét és szemléletét áthassák”, nagyszerű érzékkel fedezi fel a „magyar nyelvűség

programját”, hiszen a bibliai elvek csak úgy juthatnak el mindenkire, ha a Szentírást anyanyelven olvashatják.

A kötet (az irodalomtörténet) legszínvonalasabb és legteljesebb képet mutató fejezetei a felvilágosodás irodalmát, a reformkori irodalomeszményeket, s a XIX–XX. századi átmenet erkölcsi válságát tárgyaló fejezetek. Következésként mutatja be például **Bánk bán** erkölcsi nagyságát és ideáljellegét a magyar társadalomban, s a Kemény-regények recepcióját egészíti ki konkrét erkölcsi kérdésekre építő elemzésükkel. Kemény Zsigmondban a magyar irodalom „erkölcsileg hallatlanul emelkedett, esztétikailag kiművelt, tudatosan író” alkotóját látja, akinek művei középpontjában mindenekelőtt regényeiben) „hallatlanul érdekes erkölcsi kérdés”-ek állnak. Pl. A **rajongók** dilemmáját az egyik főhős így fogalmazza meg: „El volt tévesztve egész életünk.” A nagyvárosi létben gyökeredző, a régi és általános emberi értékeket megkérdőjelező válságeszmény kiteljesedését a századvégi irodalomban Komjáthy Jenő költészete szintjein mutatja ki érzékletesen. „Aki a régi, általános emberi értékeket hangsúlyozta, s tette művészetét vezérelvévé, előbb- utóbb kiszorult a fősodorból” – olvashatjuk megállapítását erről a korszakról. És: „A századvég nem kedvezett az erkölcsi alapon szerveződő, a nemzeti gondolatot hirdető kultúrának.”

Ahogy csökken az irodalmi folyamatokra és jelenségekre való rálátás távolsága, úgy rövidülnek Rónay bekezdései egy-egy íróról, törekvésről. A XX. századi irodalom II. világháborúig tartó szakaszát még teljességgel, a háború utáni irodalmat (Weöres Sándorig) részletesebben szándékkal tárgyalja. Az újabb magyar irodalom esetében csak a befejezett vagy kiteljesedett életművek érdeklik (pl. Nagy László, Juhász Ferenc). A legújabb irodalmi törekvésekről (1986-tal bezárólag) csak címszavakban beszél. A kisebbségi és szórvány irodalomból csak Határ Győzöt és Sütő Andrást említi. A vajdasági magyar irodalom csak egy félmondat erejéig létezik ebben az irodalomtörténetben.

Könyvét Rónay László elsősorban a fiataloknak és irodalmunk barátjainak ajánlja. Ajánlása is kifejezi: szintézise bár tudományos megalapozottsággal készült, elsősorban olvasmány-értékű.

BENCE Erika

JEGYZETEK

1. „A legmértvadásabb irodalomtörténetek – vagy civilizációtörténetek vagy kritikai esszégyűjtemények.” In: Wellek-Warren: *Az irodalom elmélete*. Gondolat, Budapest, 1972, v. H. R. Jauss tanulmányában, *Irodalomtörténet mint az irodalomtudomány provokációja*. Helikon, 1980, 1–2., 8–40. p.
2. „Az irodalomtörténet korunkban egyre rosszabb hírbe került s nem ok nélkül; e tiszteletre méltó diszciplína története az utóbbi 150 évben a hanyatlás útját futotta bc.” In: H. R. Jauss i. m.

3. Wolfgang Iser: Az irodalom funkciótörténeti szövegmodellje. Helikon, 1980, 1–2., 40–66. p.
4. Kulcsár Szabó Ernő: Az új történetiség esélyei. In: K. Sz. E.: Az új kritika dilemmái. Balassi Kiadó, Bp., 1994, 88–101. p.
5. A kiadások: Horváth János: A magyar irodalom fejlődéstörténete. Akadémiai Kiadó, Bp., 1976
6. Szerb Antal: Magyar irodalomtörténet. Magvető, Bp., 1982
7. Schöpflin Aladár: A magyar irodalom története a XX. században. Grill Károly Könyvkiadóvállalata, Bp., 1937
8. Babits Mihály: Az európai irodalom története. Szépirodalmi, Bp., 1979
9. Szegegy-Maszák Mihály: Világkép és stílus. Magvető, Bp., 1980
10. In: H. R. Jauss: i. m.
11. uo.
12. Horváth János: A magyar irodalom fejlődéstörténete. Akadémiai, Bp., 1976. A rendszerezés alapelvei (Bevezetésül), 53–70. p.
13. H. J. i. m., 62. p.
14. H. R. Jauss i. m. In: Helikon, 1980, 1–2., 15. p.
15. H. R. Jauss i. m., 9. p.
16. uó.
17. Rónay László jegyzete az Erkölc és irodalomhoz
18. uo.
19. H. R. Jauss i. m., 34. p.
20. uo., 16. p.
21. Rónay László jegyzete
22. H. R. Jauss i. m.

THOMKA BEÁTA: MÉSZÖLY MIKLÓS

Kalligram Könyvkiadó, Pozsony, 1995

Furcsa módon alakulnak az egyes írói pályák – még furcsább módon egy-egy életmű recepciója. Ha pedig végigtekintünk azon írók, költők életművének irodalomtörténeti recepcióján, akik az epikában Kosztolányi, a lírában József Attila után a **legnagyobb hatással** voltak (vannak) a nyolcvanas évek és napjaink legújabb magyar irodalmának alakulására – mi több: értékorientáció meghatározóiként hatottak (hatnak) –, mind határozottabban rajzolódik ki előttünk az irodalomtörténeti kórkép. Tudjuk, Weöres Sándor az általa megnevezett „szellemi szesztilalom” élő fossziliája volt, példák rá a művei megjelenésének kontinuitását meg-megakasztó, felszaggató fehér foltok, publikálási („szesz”)szünetek 1948 és 1956–7. között. Ugyanezek a fehér foltok ott kísértének Mátyás Iván, Mészöly Miklós, Nemes Nagy Ágnes kötetpublikálásainak sorában is. Lengyel Balázs és mások

memoárjaiból azt is tudjuk, milyen politikai manőverezéseket, csatározásokat lejtett az említett időszakban az épp hatalmon levő, ügyeletes irodalompolitika – pl. Pilinszky egy-egy verseskötetének megjelenése körül (legyen benne antifasiszta vers, igénytelen kivitelezésben jelenjen meg, hogy ne keltsen feltűnést stb.). Mégis, mintha ők ketten, Weöres és Pilinszky lettek volna a szerencsésebbek: a hetvenes évek vége és a nyolcvanas évek vége közötti időszakban mindkettejükről jelent meg monográfia és elemző igényű tanulmánykötet. (Tamás Attila: Weöres Sándor, 1978; Kenyeres Zoltán: Tündérsíp, 1983; Bata Imre: Weöres Sándor közelében, 1979; Tüskés Tibor: Pilinszky János alkotásai és vallomásai tükrében, 1986; Radnóti Sándor: A szenvedő misztikus, 1981). Jóllehet, tulajdon rosszindulatunk tüneteként könyvelhető el, hogy a Pilinszkyról szóló mindkét kötet megjelenési évét beszédesnek véljük (a költő halálának éve illetve halálának ötödik évfordulója), mégsem hagyható figyelmen kívül a tény (s itt most nem a monográfia illetve tanulmánykötet szerzőjét vesszük célba).

És ott a kevésbé „szerencsés” szerzők sora: Ottlik Géza, Mátyás Iván, Mészöly Miklós, Nemes Nagy Ágnes életműve, amelyek monografikus felmérésére késve, csupán a kilencvenes évek első felében került sor (Erdődy Edit: Mátyás Iván, 1992; Szegedy-Maszák Mihály: Ottlik Géza, 1994; Schein Gábor: Nemes Nagy Ágnes költészete, 1995; Thomka Beáta: Mészöly Miklós, 1995). Ha e szerzők életművének kisugárzó erejét, írói-költői habitusuk hatását a róluk készült monográfiák nehézkes, akadozó megjelenésének fényében szemléljük, menten összeáll a kór- illetve torzkép – a kibillent mérleg képével érzékeltethető felemás helyzet, melynek értelmében Kosztolányi után Ottlik, Mátyás, Mészöly, József Attila (Pilinszky és Weöres) után Nemes Nagy Ágnes életművét az 1986 utáni és legújabb magyar irodalmunk szerzői bevallottan is mintának, a szerzőket mesterüknek tekintik, ugyanakkor életművük felmérése, monografikus feldolgozása hosszán, egészen szoros közelmúltunkig váratott magára. Ilyen szempontból fölöttebb dicséretes és elismerést érdemlő az irodalomtörténeti szakma körében a pozsonyi Kalligram azon törekvése, hogy egyrészt pótolni igyekszik az eddigi hiányokat (l. az Ottlik- és Mészöly-monográfiát), másrészt folyamatosan ügyel arra, hogy már kiteljesedett életművel rendelkező kortárs szerzőkre irányítsa a figyelmet – határon innen és határon túl (Thomka Beáta: Tolnai Ottó, 1994; Sziráki Péter: Grendel Lajos, 1995; Kulcsár Szabó Ernő: Esterházy Péter, 1996; Kulcsár Szabó Zoltán: Oravecz Imre, 1996; Farkas Zsolt: Kukorelly Endre, 1996 stb.).

Az irodalom élő folyamat. Egy-egy életmű nem zárul le szükségszerűen a szerző életének berekesztődésével, hiszen utólag, a szerző halála után is kerülnek elő a hagyatékból az olvasók előtt ismeretlen szövegek, művek. Időnként szükség mutatkozik lezárult vagy tőlünk időben távol eső szerzői életművek újraértékelésére is (l. pl. a Kosztolányi-monográfiák nyolcvanas évekig húzódó sorát vagy Nagy Attila Kristóf Komjáthy költészetéről szóló monográfiáját 1992-ből stb.). Mindez, és még egy sor jelenség arra utal,

hogy nemcsak a jelenkori irodalmi folyamatok mérlegelése, összefoglalása elengedhetetlen irodalomtörténeti feladat, hanem egy-egy mai írói-költői életműé is. Főként olyan esetekben – mint ahogyan ezt Thomka Beáta Mészöly-monográfiája is tanúsítja –, amikor egy írói műhely nemcsak a saját megtett út egyéni jellegzetességeibe, hanem az irodalom egészének vagy egy szeletének fő alakulásmódzataiba is betekintést nyújt (l. Mészöly műfajait, ezek hagyománytalanságát vagy utolsó évtizedeink állítólagos nagyregény-hiányát). Az ilyen monográfiák ugyanakkor a vizsgált opusra irányuló beszédükkel lehetséges párbeszédnek kezdeményezői, újabb kutatások, summázások irányadói lehetnek. „A párbeszédet, melyet most kezdeményezek Mészöly Miklós művével, a megértésre törekvés és a világban való tájékozódás igénye vezérli. Mindkét intenció nehézségeket hordoz, s ha a vállalkozás mint értelmezési javaslat akár pozitív, akár negatív értelemben kiindulópontot képezhet az elmélyültebb további kutatásokhoz, megelégedést jelentene” – mondja a szerző monográfiájának bevezetőjében (10. l.).

Thomka Beáta mai magyar regényjelenségekre, prózapoétikai alakulásformákra irányuló vizsgálódásai során több alkalommal időzött a Mészöly-próza közegeiben. Jól ismeri mostani kutatásának terepét, a vizsgált életművet, s a **Narráció és reflexió** (1980), az **Esszéterek, regényterrek** (1988), valamint az **Áttetsző könyvtár** (1993) című kötetekben már napvilágot látott. Mészölyt érintő vagy épp az író egyes műveiről szóló tanulmányait is szervesen építhette be monográfiájába.

A Mészöly-opus műfaji gazdagsága (a monográfus „leltára” szerint: novella, elbeszélés, mese, meseátdolgozás, ifjúsági regény, kisregény, dráma, vers, följegyzések, 1962-től esszé, naplójegyzet, ars poeticaszerű írások, közéleti publicisztika) elsőként azt a kérdést veti fel, hogyan elrendezni ezt a sok irányba ágazó életművet. Két lehetőség adódik: a művek időrendi vagy műfaji csoportosítása – s mindkét eljárásomódnak megvan a maga előnye és hátránya. Az elsőként említett módszer esetében talán erőteljesebben, tisztábban rajzolódik ki a fejlődési ív, ám könnyen összerosódhat a műfajok számbavétele; a második esetében erősebb aura épül a műfajok köré, ám minden műfaj vagy nagy műfajcsoport esetében újra kell rajzolni a fejlődési ívet. Thomka Beáta monográfiájában ez utóbbi eljárást választotta. Tehát miután végigjárja a hatvanas, hetvenes, majd nyolcvanas–kilencvenes évek kisprózáinak fejlődésvonalát, azaz a hagyományos, metaforikus-szimbolikus, szenzuális–redukált–riportszerű–utalásos–linearitást feltörő–önreflexív elbeszéléslehetőségek útját, az egyes alkotói korszakok jellegadó eljárásait (tárgyias modor–kamaszerű számbavétel–oldottság), műfajváltozatait (a hagyományos novellától a fragmentáris, minimalizált videoclípekig), majd felvázolja e műfajcsoport főbb művészi jellegzetességeit (az elbeszélő mint krónikás, tanú, fragmentumszerűség, metaforikusság), a novellák domináns alaphelyzeteit (utas, átutazó, látogató, véletlen, Pannónia, Közép-Európa), metaforáit (út, utazás) – a kispikái forma sokféle transzformá-

ciót –, újra visszakapcsol az ötvenes-hatvanas évekhez, hogy felmérje a három korai Mészöly- regénytől (a **Magasiskola**, **Az atléta halála**, a **Saulus**) a **Családáradásig** terjedő ív regényírói változatait. Ez a törés amiatt is érzékelhető, mert Mészöly rövidpróza- és regényvilágát az adott alkotói szakaszokban sok hasonló eljárás, hasonló térség, végső soron pedig egyazon stílus és világgép – a „mészölyi tudás” – hatja át.

Az **Átrendeződő magyar regénytérkép** című nagyfejezet emiatt igyekszik oldani e széttagoláson, midőn a Mészöly-regények és novellisztikus szövegek belső átjárhatóságát, a Mészöly-életmű műfajon belüli sokszólamúságát, az egyes regények és kisprózák közvetlen kapcsolatát, szövegközi viszonyait, motivikus és emblematikus ismétléseit, személyek és helyzetek „átsétálását” hangsúlyozza. Ilyen áthidaló funkciója van a monográfia műfaji jellegű vizsgálódások elé emelt két fejezetének (**A szikárság esztétikája**, **Mészöly Miklós poétikája**) is, amely műfajok, alkotói szakaszok sajátos együttlátásának formájában jelöli ki a mészölyi életmű fő koordinátáit (a szenzuális és reflexív egyidejű jelenlétét, a „sugalmazás szemantikájá”-t, a Mészöly- művek atmoszféráját, „erős, átható tájai”-t, panorámáját, vízrajzát, topográfiáját, közép-európai közérzet-jelzéseit), külön kitérve e prózavilág rokon irodalmi vonulataira is: francia „újregény”, Beckett, Gombrowich, Camus ontologizáló prózája, Nádas, Esterházy. Hiányérzetünk csak olyan esetekben marad, amikor két külön fejezetbe kerül pl. a meglátásaink szerint az elbeszélés műfaji határain túlcsapó **Bolond utazás**, a **Pannon töredék** s az ezen szövegekkel szoros rokonságot mutató **Családáradás**. (l. pl. a **Pannon töredék** értelmezését, amely akár a **Családáradás** regényképlete is lehetne: „Mintha ebben a térségben kibogozhatatlanul egymáson hevernének s a maguk kataklizmáival szétválaszthatatlanul egymásra rétegződnének az egyéni egzisztenciák, családtörténetek, szerelmek, tragédiák, az elbeszélői tekintet pedig egybefogja őket, egybelátja, anélkül, hogy tudomást venne előttről és utánról.” – 84. l.)

A Mészöly-drámák és versek külön fejezetbe kerülése már nem vet fel ilyen érzeteket, hiszen esetükben a műfaji-műnemi távolság is nagyobb; az életművön belül a drámák jól körülhatárolhatók (hagyománytalanság, abszurd színház), a versek pedig aránylag epizodikus szerepet töltenek be az alapvetően epikus alkatú író opusában.

A **gondolat epikája** című fejezet a Mészöly-próza különös és jelentős területét fedi fel: az író esszéinek világát. A hetvenes évek végétől induló esszékötetek (**A tágasság iskolája**, 1977; **Érintések**, 1980; **A pille magánya**, 1989 stb.) „egy igen eredeti, előzmény nélküli, korszerű szellemi affinitás” (149. l.) érvényesítői. Mészöly esszészövegei, „érintései” kettős vetületben ágyazódnak be az életműbe. Egyrészt a „teoretizáló elme” műfajlehetőségét képviselik, a „létezési közérzet” kontemplatív, a monográfia szerzője által is hangsúlyozott tiszta fogalmi nyelven való megfogalmazásai, másrészt Mészöly rövidpróza- és regényművészetének befogadásához is támogatást nyújtanak. Az előző vetület azt nyomatékosítja, hogy a Mészöly-

esszé nem valamiféle kiegészítő, hanem körülhatárolható, önmagában is megálló, autonóm, öntörvényű műfaj, ontologikus beszédmód, világfelfogás; az utóbbi pedig e reflexív szövegek és az alapvetően fikciós szépirodalmi prózaműfajok közötti súroló közelséget hangsúlyozza. A kései Mészöly-prózában is megfészkelő **kétely**, az esszék fragmentáltsága, miniatűr formái, az érzéki és racionális, a képi és fogalmi, a metaforikus és tárgyyszerű egyidejű jelenléte („rejtett belső dialektikája”), az „értelmezhetőség dilemmájának, a megismerés/elbeszélhetőség viszonyának problematizálása...” (157. l.), Közép-Európa mint eszmei színtér stb. mind-mind arra utal, hogy Mészöly kisprózái, regényei és esszészövegei szoros szimbiózisban élnek, hogy egyazon elme különféle műfaji lecsapódásai.

Thomka Beáta monográfiája egyszerre analitikus és szintetikus módon járja be az író máig alakuló életművét. A szintézis lehetősége adott, hiszen függetlenül attól, hogy Mészöly újabb és újabb művei mindig új műfaji (és olvasói) kihívások, az életmű, ha nem is végleges (mert most is alakuló), de megalapozott építményként hat, amelyet egyfelől Mészöly egyéni műfajváltozatai, másfelől formai-poétikai eljárásainak gazdagsága fonja át. Thomka Beáta monográfiájának legfőbb hozadéka, hogy amellet, hogy teljesíti a mindenkori monográfusi feladatot (rendet teremteni a sokféle ágazó életművön belül), „alternatív monografikus vázlat”-ában olyan poétikai és fogalmi apparátussal közelít a Mészöly-opushoz, megnevező attitűdjével olyan fogalmi hálót bont ki (pl.: „a szikárság esztétikája”, „a temporalitás új retorikája”, „folyamatossággal szembeállított magszakított-ság”, „merészen műfajtalan” művek, „művészi pillanatpróza”, a „posztmodern prózatípus modelljei”, érvényben levő formák „észrevétlen elutasítása”, „a mítosz regény formájú felidézése és meghaladása”, „új érzékenység” stb.), amely nélkülözhetetlen a célba vett opus szellemi tágasságának megközelítéséhez, értelmezéséhez és behelyezéséhez abba a folyamatba, amelynek Mészöly művészete szerves, meghatározó jelentőségű része. A monográfia külön érdeme, hogy igyekszik lazítani eddigi beidegződéseken. Az életművön belül s általában az utóbbi évtizedek magyar irodalmában nem hiányolja fájdalmasan a nagyregényformát, hiszen pl. Mészöly regényeit, kisregényeit „egy koherens nagyforma eredeti alternatívái”-ként fogja fel, s viszonylagosabbnak tételezi fel a tényszerűség/önéletrajziség és fikció határát is: „lényegesen átjárhatóbb az út az önéletrajzi, történelmi s egyéb tények és fikciós rendszer között, mint ezt korábban föltételezte (...) az elmélet” (55. l.). Ez utóbbira pedig Prousttól Mészölyön át a legújabb magyar irodalom önéletrajz-rekonstrukciói is példaként szolgálnak.

HANKISS ELEMÉR: HAMLET SZÍNEVÁLTOZÁSAI

Hamlet-értelmezések a XVIII. századtól napjainkig.

Savaria University Press, Isis-könyvek. Eszmetörténeti könyvtár 1., Szombathely, 1995

Harminc év pihentetés után kapott könyvformát Hankiss Elemér kézírata, melyben a szerző a „Hamlet-élmény történeti változásfolyamatát” követi nyomon. Noha nyomtatásban nem jelent meg, a Shakespeare-mű színeváltozásait mintegy harmadfél századon keresztül áttekintő dolgozat, nyilván előzménye volt Hankiss **Hamlet-írásainak**, melyek **A népdaltól az abszurd drámáig** (1969), illetve **Az irodalmi mű mint komplex modell** (1985) című kötetekben találhatók.

A szerzőnek ez a három évtizednyi késéssel megjelent kötete a klasszicista felfogástól az abszurdig időrendi sorrendben keresi a választ arra az alapkérdésre: „Hogyan lehetséges az, hogy Shakespeare Hamletje gyökeresen más és más Hamlet-élménnyé válik minden korban?” Majd miután a XVII. és XVIII. század fordulójától szinte napjainkig áttekinti a különféle értelmezéseket, levonja a tanulságot, miért lehetséges egy mű (ebben az esetben a **Hamlet**) különféle értelmezése. Ezt Hankiss szerint két biztos pont teszi lehetővé: a tragédia szövegének állandósága, illetve a mindenkor értelmezők, nézők, kritikusok (és természetesen mindenekelőtt rendezők, tehetnénk hozzá joggal, mivel színpadi műről van szó) olvasata, az, hogy „az emberek a maguk történeti, társadalmi, emberi helyzete alapján különbözőféleképpen élik meg”, s következésképpen „másképp és másképp értelmezik”. Erre kényszerülnek, illetve erre kényszeríti őket a mű, amely „alapjaiban támadja meg a néző biztonságát és világszemléletét, szétzilálja az életet értelmező kategóriarendszerét. A tragédiákban kifordul sarkaiból a világ; minden, aminek értelme volt, értelmét veszti; minden, ami érték volt, elértéktelenedik; minden biztonság alapjaiban rendül meg; jó és rossz, ártatlanság és bűn összekeveredik; az igazság hazugságba torkollik, és a hazugság igazságba csap át; Hamlet áldozat, és egyben a halál anyaga. Az emberi biztonság és remény mindennapi világa összeomlik a tragédiákban”. Annak megfelelően, hogy a mű hogyan kezdi ki, támadja meg” az ember világvilágát, alakulnak ki a különféle **Hamlet-értelmezések**.

A **Hamlet**, s általában a tragédiák hatásmechanizmusának működésének kulcsát Hankiss két fogalomra vezeti vissza: a **védekezésre** és az **állománygyűjtésre**. A művel szembesülő néző, olvasó megpróbál „védekezni a **Hamlet** tragikus hatása ellen”. S ez a védekezés koronként más és más **állománygyűjtési** törekvésben mutatkozik meg, jut kifejezésre. Így jöttek létre a neoklasszikus, a szentimentális, a romantikus, a dekadens, illetve a huszadik századi olvasatok, a freudista, a szimbolikus, a jungiánus- mitológikus, az egzisztencialista vagy az abszurd **Hamlet**-képek, melyeket Hankiss Elemér könyvének egy-egy fejezete mutat be.

Ebben az izgalmas és tanulságos **Hamlet**-panoptikumban sétálva találkozzunk a klasszicista **Hamlet**tel, aki nem léphet nézői, olvasói elé vad erdőből, hanem csak rendezett kertből, aki nem közölheti szíve elementáris erejével, felszabadultan saját örömét vagy bánatát, mindebből csak annyit mutathat meg, amennyit megenged láttatni a korszellem, az a jómodor, amely „a társaságban való helyes viselkedés szabályait” követi. Mivel azonban Shakespeare **Hamlet**je szülőatyja elképzelése szerint nem felelhet meg maradéktalanul ennek a felfogásnak, átírták. A klasszicizmus francia átdolgozói például „a racine-i és corneille-i 'erő-gyengeség', 'kötelesség-szerelem' konfliktusra egyszerűsítették le Shakespeare hőseinek egzisztenciális, az élet végső kérdéseit ostromló küzdelmét”. És szándékuknak megfelelően elsősorban a tragikus befejezést tartották fontosnak megváltoztatni, feloldani. Különösen tanulságos Voltaire **Hamlet**-értelmezésének kétarcúsága. Előbb, angliai hatásra, lelkesedik a Shakespeare megalkotta hősért, két évtizeddel később, a XVIII. század közepén pedig már kiáltványt szerkeszt és tesz közzé Shakespeare ellen. Míg úgy látszott, hogy „a felvilágosodás eszméi hamarosan végleg diadalmaskodni fognak, s megvalósítják az értelem, az erkölcs, a józan ész társadalmát”, Voltaire nem érezte szükségét a vad Shakespeare részéről fenyegető veszélyre figyelmeztetni, amikor azonban azt tapasztalta, hogy föltámadt a legyőzöttnek vélt érzelmek forradalma, az irracionálizmus, a múlt kultusza, pálfordulás áll be Voltaire szemléletében.

Amitől Voltaire tartott, az be is következett. Újfajta világgép alakult ki, melyben Shakespeare **Hamlet**tjét is másként olvasták. A romantikában az egész shakespeare-i életmű a korabeli irodalomkép szellemében „nem a tökéletes szépség, nem a harmónia, hanem egyfelől a meghasonlottság, a disszonancia, másfelől a nosztalgia” kifejezésére volt alkalmas. A schlegeli irodalomszemléletben fontos helye van **Hamlet**nek, aki „tragikus hérosszá növekszik”; mindent tudni akar, de „végül is kétségekkel küzdve és meghasonlott lélekkel pusztul el”. Ezt a szemléletet módosítja Schopenhauer felfogása, mely szerint a célért való küzdelemben, ami a szenvedés forrása, „nem az ember a bűnös, hanem maga a létezés”. Ezzel a felfogással konfrontálódik az a nézet, igaz, most már 1848–49 után kibontakozó világnézeti válság korában vagyunk, hogy Hamlet bukásának, tragédiájának okát benne kell keresni. Ahhoz, hogy felülkerekedhessen önmagát kell megismernie és legyőznie, következésképpen a **Hamlet**-kép meghatározói im-

már a pszichológiai mozzanatok. Hamlet akkor tudja helyre tolni a kizökent időt, ha sikerül megteremtenie önmaga belső harmóniáját. Ha viszont ez nem sikerül, mert miért is, mi alapján sikerüljön, akkor az a dekadens, passzív széplélek lép elénk, akiről Kosztolányi írt 1902-ben Törzs Jenő alakítása kapcsán: „Talán nem a dráma Hamletjéről van szó. Inkább a mese finom, sovány és nagyon halvány reneszánsz-princze ébred életre, kinek fekete köpenyébe még mindig belefér a mi változatos és összebogozott új életünk minden kérdőjelével és problémájával együtt. Öregednie, kopnia és idegeskednie kellett a világnak, hogy megértse. Ma már mintha ide értünk volna. Ez a nyugtalankodó kor nem is figyeli, de éli, türelmetlen idegeivel fogja fel és vérebe hasonlítja... Törzs Jenő, ez a talpig Hamlet-lélek... Egészen az a melakóros, ideges és nemes boy, akiről az eredeti szöveg beszél (zárójelben jegyezzük meg: mindenkor minden értelmezője úgy véli hogy az ő olvasata a leghitelesebb, áll legközelebb a Shakespeare megalkotta műhöz!), gyerekesen síró és gyerekesen tétlen degenerált ember, magával hadakozó, szellemlátó és alvajáró, mint egy földre szakádt, halvány árnyék...”

De ez a kor már az új század, melyben lényeges változás, mondhatnánk, szakítás következik be az előző korszakok **Hamlet**-képével, melyben immár „kevés nyomát találjuk” annak a „határozott állásfoglalásnak, ítélkező, s mindent a maga princípiumaihoz, előítéleteihez viszonyító biztonság-**nak**”. Az értelmezők már nem rendelkeznek határozott princípiumokkal, amelyek „alapján ítélkezhetnének; nem foglalnak eleve állást sem Hamlet mellett, sem ellenc, mert nincs, ami alapján állást foglalhatnának”. Nem főlényük tudatában és birtokában akarnak ítélni a műről, hanem azzal közelkednek hozzá, „általában az irodalomhoz”, hogy „eddig ismeretlen, rejtett igazságokra bukkanhatnak” benne, melyek „építőelemévé vagy akár sarkkövévé lehetnek újonnan fölépítendő életszemléletüknek, világnézetüknek”. Ennek eredményeként tűnik fel a freudista szemlélet, jelentkeznek a Shakespeare-kutatás különféle iskolái, a szociológiai, a dramaturgiai, a történeti, a szellemtörténeti, a társadalomtörténeti, a marxista, a stílus- és képelemző, a szimbolista, a mitológikus, a strukturalista-kontextualista, az egzisztencialista, az abszurd iskola...

Könyve második tömbjében ezeket ismerteti Hankiss Elemér.

A freudista **Hamlet**-kép meghatározója az a szemlélet, mely szerint a „művészet nem más, mint elfojtott vágyak kiélése, vagy pontosabban: azoknak a lelki **komplexusoknak** a feloldása, amelyekké az elfojtott vágyak alakultak, torzultak”. A dramaturgiai iskola a formai elemeket vizsgálja, melyek a fordulatos cselekményt a néző számára elfogadhatóvá teszik, de amelyek semmivel sem különböznek a kor színjátszásnak jól ismert kellekeitől, sztereotípiáitól. Az esztétörténeti irányzat képviselői „egy-egy szellemi irányzattal, filozófiával, szemlélettel hozták kapcsolatba Shakespeare-t. A stílus kutatás keretében elsősorban a képelemző módszer, a „képek és képstruktúrák vizsgálata” érdemel figyelmet. A mű képei, állapotították meg,

azt sugallja, hogy a **Hamlet** egyik meghatározó motívuma „az emberi azonosság gondolata, illetve az azonosság elvesztésének félelme”. Ezzel függ össze, ahogy Hankiss Elemér a művet végigpásztázva esetről esetre kumutatója, hogy nincs a műben, aki „azonos volna önmagával”, hogy „mindenki hazudik. Ezt a motívumelemzést, állítja a szerző, nem csak ebben, hanem minden Shakespeare-műben okkal elvégezhetnénk, mégha ezekben az „ember azonossága önmagával, illetve önmaga elvesztése” nem is annyira domináns motívum, mint a **Hamletben**.

A könyv szerzője által bemutatott iskolák közül kiváltképp érdekes a jungiánus-mitológikus, az egzisztencialista és az abszurd felfogás. Az első azért, mert archetípusok konfliktusára vezeti le a dráma szereplőiben lejátszódó küzdelmet (az irányzaton belül egyesek „a keresztény hitvilág szimbólumait és misztériumait keresik s fedezik fel”). Az egzisztencialista szemlélet képviselői „az emberi lét nagy kérdéseivel: a halállal, a lét értelmetlenségével, az ember teljes magányosságával, a szenvedés elkerülhetlenségével, a végső mértékkel” való szembenézés lehetőségét látják a drámában. Ezt támasztja alá a megjelenítésnek az a formája, mely díszletével jelzi, hogy „a helsingöri vár falain belül van az élet, s a falakon túl a sötétség, az ismeretlen, vagy egyszerűen: a halál”. Végül pedig a kézirat írásának idején divatos szemléletnek megfelelően az abszurd **Hamlet**-képet körvonalazza Hankiss, elsősorban a lengyel shakespeare-ológus, Jan Kott alapján. Ez a felfogás azon alapszik, hogy a műben számos ellentmondás, sőt értelmetlenség van. Hamlet például a darab kezdetén 18, néhány hónappal később, a dráma végén pedig már 30 éves, Hamlet az első felvonásban alig ismeri meg Horatiót, majd kiderül, hogy a legjobb barátja, Horatio idegenként jelenik meg, aztán kiderül, hogy a királyné bizalmasa, majd az udvar nevében ő fogadja Fortinbrast, a királynő részletesen közli Ophélia halálának körülményeit, holott ennek senki sem volt tanúja. Ezeknél az „apró logikai következetlenségek”-nél meghatározóbb azonban, hogy „mindenki mindenkinek, s szinte folytonosan hazudik”, sőt „mindenki titkolódik” is. A kötet záróhivatkozása pedig a megírás idejének megfelelően Beckett műve, a **Godot-ra várva**.

Ha Hankiss Elemér arra vállalkozott volna, hogy a megírás és a megjelenés közötti harminc év olvasatait is sorra vegye, akkor nyilván szólhatott volna többek között a posztmodern **Hamletről** is. De sajnos, nem tette. Ahogy azt is sajnálhatjuk, hogy nem élt mindig a színházi értelmezések ismertetésének lehetőségével is. Mert ahol ezt megtette, ott a kép is meggyőzőbb, árnyaltabb. Magyarázata, hogy a színházi kritikákat miért volt kénytelen mellőzni, mert csak „töredéke került be a Shakespeare-szakirodalom kánonjába”, érthető, de egyben utal arra a problémára is, amely a drámaelemzések óhatatlan velejárója, hogy nélkülözik a drámák beszélt formájának vizsgálatát, csak az írott formát veszik figyelembe, a színpadi szöveget nem, holott ez legalább olyan fontos lehet a mű értelmezését tekintve, mint

az irodalomként kezelt dráma. Igazán talán az előadás mutatja be, mi lesz, lehet az írott műből egy-egy korszakban.

Az előadásértelmezésekre természetesen Hankiss nem vállalkozhatott. Könyve azonban ettől függetlenül végtelenül izgalmas szellemi kalandot nyújt, módszere pedig példamutató, ösztönző. Jó volt megjelentetni, annál is inkább, mert nem kezdte ki az idő könyörtelen vasfoga, friss, mintha ma keletkezett volna.

GEROLD László

ROLAND BARTHES: A SZÖVEG ÖRÖME

Irodalomelméleti írások

Osiris Kiadó, Budapest, 1996

A **Válogatott írások** (Bp., 1971) irodalomelméleti vonatkozásait és néhány elszórtan megjelent mintáját (pl. **Bevezetés a történetek strukturális elemzésébe**. In: **Tanulmányok az irodalomtudományok köréből**, Bp., 1988) leszámítva Roland Barthes inkább csak idézetekben, hivatkozásokban volt jelen a magyar nyelvű irodalomtudományban, vagy legfeljebb tanulmányok tárgyaként: valójában **A szöveg öröme** az első olyan Barthes- könyv, amely magyar nyelven nyújt betekintést a jelenkori irodalomtudományi folyamatokra óriási hatást gyakorló szerző gondolkodásába. Meg kell jegyezni, hogy az utóbbi időben a barthesi gondolkodás recepciója új impulzusokat nyerhetett, magyar és szerb nyelven egyaránt. Így, Újvidéken a Svetovi kiadónál megjelent Barthes szokványosnak semmiképpen nem mondható „önéletrésa” (**Rolan Bart po Rolanu Bartu**, 1992), amely izgalmas önreferenciális mozzanataiban jelentékenyen gazdagíthatja az irodalomtudós Barthes-ról alkotott képünket is, s nemrégiben látott napvilágot Budapesten, szinte egyidőben az itt ismertetett könyvvel, Angyalosi Gergely fontos monográfiája is a francia szerzőről (**Roland Barthes, a semleges próféta**, 1996)

A **szöveg öröme**, öt tanulmányával bemutatja a szerző gondolkodásának egyes periódusait, a válogatásnak az a célja, hogy néhány jellegzetes szöveggel érzékeltesse e szellemiség sokféle irányultságát, ezerfajta kötődését. Ugyanakkor, annak is meg kell ismerkednie a könyvvel, aki a francia strukturalizmus, a szemiológia vagy a posztstrukturalista indíttatású elmé-

letek iránt érdeklődik hiszen a jelenkori irodalomtudományok vonzatában is fontos felismerések egész tárházát nyújtja. Az alapvetően tájékozott olvasóban viszont, akinek már ismerősnek tűnnek az itteni gondolatok és fogalmak (merthogy mára integráns részévé váltak az irodalomelméleti korpusznak) geneológiai aspektusokat tudatosít. A **szöveg öröme**nek sűrű textusa visszatekintő perspektívát biztosít a második világháború utáni francia irodalomtudomány vonatkozásában, végigkíséri a szöveg, az írás, a stílus, a beszéd kapcsán kifejtett lényegbevágó nézetek módosulását. Barthes-ot Lacannal, Foucault-val, Levi- Strauss-szal egyetemben (lásd a karikatúrát a **Roland Barthes Roland Barthes-ről** c. kötetben) a hatvanas években szárba szökkenő, lényegében interdiszciplináris jellegű, strukturalizmus képviselőjeként tartják számon, de Barthes kíváncsisága, gondolkodásának mozgékonyága, érdeklődésének sokirányúsága elégtelenné teszi az effajta besorolásokat.

Az első, kritikai-marxista mozzanatok is tartalmazó tanulmány, amely **Az írás nulla foka** címet viseli, irodalomtudományi elgondolásokat bont ki történelmi kontextusban. Számba veszi az általa klasszikusnak nevezett korszak (amelyben mindig a „viszonyok vezetik a szót, majd hamarosan elragadják egy kivetített értelem felé”) jellegzetességeit, majd a polgárnak nevezett írásmód tündökléséről és válságról értekezve jut el a modern költészet tartományaihoz, melyekben a költői szó „sohasem lehet hamis, mert totális”. Barthes az írás és a stílus különbségeit valamint a regény és a polgári rend közötti összefüggéseket taglalja, méghozzá oly módon, hogy a polgári és a marxista észjáráshoz egyaránt bírálóan viszonyul.

Az írás nulla foká-ban Barthes a diskurzus-filozófia, mely olyan fontos szerepet játszott és játszik ma is a posztstrukturalizmusban, alaphangját üti le, mély összefüggéseket teremtve az irodalom diskurzív nyelvezete és a társadalom diskurzív tere között. A tanulmány zárórésze egy sajátos utópiát, a nyelv utópiáját jeleníti meg, melyet immáron összevethetünk a **Roland Barthes... c. kötet** egy hasonló tárgyú töredékével. A jelenlegi irodalmi írásmódok sokaságából indul ki – abból a pluralitásból, mely meghatározó dimenzióként sokhelyütt felbukkan és választásra kényszeríti az írókat. Olyan írásetika gyakorlására, mely számára a „Forma” a magatartás forrása. Az írás a mi korunkban egy antinómiával találja szembe magát: egyfelől meríteni kell a fennálló nyelvi tér elemeiből, melyeket a nyelv elidegenedése határoz meg, másfelől praxisával a nyelv el-nem idegenedett valóságát előlegezi, valamiféle utópikus állapotot. A nagybetűs Irodalom, diskurzív intézményként nem más, mint a mindenkori nyelv utópikus potenciálja, melyre, a jelenkori írónak, aki az írásmódok sokaságának forgatagában találja magát, valamiképpen vonatkoznia kell. Az író mindig értelmet és nevet adományoz, lehetővé teszi, hogy a nyelv jelentsen valamit. Az újfajta szemantikát az az igény hozza létre, hogy az író az írás által aktuálissá tegye az „Irodalom” lehetőségét. Ahogy Barthes mondja jelzett töredékében: itt az utópia egy naiv gondolkodásforma alakját ölti magára, hiszen azt a látsza-

tot kelti, hogy az utópia (mármint a nyelv utópiája) hiánytalan ellentéte a jelenleg létező rossznak, valamint, hogy az utópia ellenpólusa lenne a jelenlegi megosztottságnak. A kései Barthes bírálattal illette ugyan az **Az írás nulla fokában** kifejtett utópikus eszményt, az ott felszínre kerülő írásmód-pluralizmus, a különbségek szabad áramlása továbbra is gondolkodásának alappillére maradt.

A második (**A szerző halála**) és a harmadik tanulmány (**Az olvasásról**) egy szálra fűzhető fel. Az irodalmi mű létmódjának, a hagyományostól eltérő formái tárulnak elénk. Barthes elmarasztalja a klasszikus kritikát, mert a szerzőt részesítette előnyben, az olvasó rovására, aki hagyományosan passzív szerepek képviselőjeként jelenik meg, olyan „valaki, aki egybe-gyűjti mindazon nyomokat, amelyekből az írás összeáll”. A szerzőre összpontosító tradicionális attitűd arra kényszerül, hogy a „Szerző” révén fedezze fel a szöveg abszolút forrását. Ezenkívül a Szerző intézménye által a kritika berekeszti a szöveg ellenőrizhetetlen áramlását-mozgását, áttetszővé teszi a textus dinamikáját. Az olvasás pszichoanalitikus színezettségű kvázi- elmélete (lásd az élvezet, a vágy, a gyönyör szerepét az olvasás aktu-sában) példázza a test mozgásának és a nyelviségnek a sajátos egybekap-csolódásait, azt a Barthes által erotikusnak nevezett teret, melyben az írás és az olvasás kölcsönös felszabadulására számíthatunk. Az olvasás minden struktúrát dekonstruáló emancipációja, ugyanis, Barthes mély meggyőző-dése szerint, csak akkor valósítható meg ha az írást is kiszabadítjuk a ha-gyományos kritika kötelékeiből. Mindenképpen olyan gondolatok ezek, melyek nagy hatást gyakoroltak a legújabb irodalomtudomány beállított-ságára.

A negyedik (**A műtől a szöveg felé**) és az ötödik tanulmány (**A szöveg öröme**) mintegy folytatják az imént elmondottakat. Egy olyan nagyszabású diskurzus körvonalait bontakoztatják ki, amely érzékenységet tanúsít a tér-beni gondolkodás iránt. Soroljuk fel a meghatározó irányelveket:

1. A Szöveg nem tárgy, hanem módszertani mező. Olyan transzverzális mozgás, mely több műben is megjelenik.

2. A Szöveg a határtapasztalás közege. A megnyilatkozás szabályainak határáig merészkedik. Mindenfajta osztályozást meghalad.

3. A Szöveg tere a hagyományos időképlet dekonstrukcióját igényli. E tér részelemeit a jelölő dinamikája jelöli ki. A jelölő és a jelölt közötti azo-nosság-hiány teszi, hogy a jelölt mindig az elhalasztódás állapotában van a szövegtérben, mely lezárhatatlan, bekeríthetetlen, középpont nélküli.

4. A Szöveg olyan szövet, melybe beleíródnak a pluralizmus kódjai. Nem az önmagába záruló mű létmódja, hanem a jelentések szétterjedését léteztető, különbségként fennálló szöveg-töredék eszméje itt a mérvadó.

5. A mű mindig egy derivációs művelet végterméke. Vagy a történelem okozatiságából, vagy a művek egymásra való következéséből, vagy a Szerző alanyiságából vezetik le származását. A mű organómiát, a Szöveg a háló metaforáját igényli.

6. A Szöveg diskurzív intézménye egybefűzi az olvasás és az írás gyakorlatát, megköveteli az olvasó konstitutív viszonyulását. Még a pedagógiai praxisban is érvényre jutott az írást az olvasástól elválasztó distancia. A Szöveg létmódja többszörösen is a játék, a teremtés és a fogyasztás perspektívája egyaránt.

7. Az olvasót a gyönyör köti a Szöveghez. Ennélfogva részese az említett nyelvi utópia létrejöttének – az utópia mindig a létrejövés állapotában leledzik, mozgása sohasem teljeseedik be, melyben minden nyelv szabadon terjedhet.

Az olvasás és az írás gyakorlatát összefonni: mindez nem lehet akadémikus próbálkozás. Ellenkezőleg, Barthes gondolkodása ma is időszerű, azon teljesítmények közé tartozik, melyek nem évülhetnek el.

FARAGÓ Kornélia

MANFRED FRANK: CONDICIO MODERNA

Bratstvo – Jedinstvo, Novi Sad, 1995

Manfred Frank a német szellemi térségben, amely hagyományosan inkább az ellenállóképesség, mintsem a nyitottság, a határtalan befogadás példája, megkísérelt helyet teremteni a francia nyelv- és szövegelméletnek, valamint a hermeneutika és a dekonstrukció bizonyos eredményeit tükröző szintetikus gondolkodásnak. A nyolcvanas években írott könyvei a német és a francia szellemi irányulások közötti közvetítési szándékáról tanúskodnak: Frank voltaképpen azon kevesek egyike a német filozófiában és irodalomtudományban, akik élénk figyelemmel kísérték a „posztmodernnek”, „posztstrukturálisnak” nevezett mozgásokat. A **Mi a neostrukturális?** című munkájában például megkísérelte a két kultúra közötti hatáshiányt történeti perspektívában is megvizsgálni. Valójában a német és a francia elméleti irányultságok érintkezési pontjait igyekezett kitapintani. Mindez nem jelentette a recipiált szellemi minták kritikátlan elfogadását, ellenkezőleg. Frank minden könyvét kritikai recepcióként, provokatív olvasatként, a francia gondolkodás értő bírálataként tartják számon. Mint Gerd GERMÜNDEN írja tanulmányában („Der Unterschied liegt in der Differenz” – **Hermeneutika, dekonstrukció és ezek összeférhetlensége**. *Literatura*, 1991/4), Frank abból indult ki, hogy a Jacques Derrida, Jacques Lacan, Julia KRISZTEVA, Gilles DELEUZE írásaiban felvetett kérdések csekély hatással voltak a német kritikára, noha e szerzők hivatkozási alapját a német filozófia tartományaiban kell keresnünk. Frank több jelentős filozófiai és esztétikai tanulmánykötet szerzőjeként (**Das individuelle allgemeine: Text-**

strukturierung und Text-Interpretation nach Schleiermacher – Az egyedi általános: szövegstrukturálás és szöveginterpretáció Schleiermacher után, 1977; Das Sagbare und das Unsagbare – Mi a neostrukturálisizmus? 1984; Die unhinteregebarkeit von Individualität – Az individualitás artikulálhatatlansága, 1986; Die Grenzen der Verständigung – A megértés határai, 1988; Stil in der Philosophie – Stílus a filozófiában, 1992) bontotta ki a romantikus individualizmus elveit újragondoló hermeneutikus gondolkodását. Ez azt jelenti, hogy Franknál, Gadamertől eltérően, Schleiermacher hermeneutikus-dialektikus gondolkodásának értelmezése, újjító módosítása kerül a középpontba. A gadameri hermeneutikus eljárás szerinte túlhangsúlyozta a hagyomány folytonosságát, nem szentelt teret az individuum diszkontinuális esztétikai megnyilvánulásainak, legalábbis nem olyan mértékben, mint ahogy ez az esztétikai tapasztalat a romantikus individualizmus, az ex nihilo teremtés romantikus elképzelésében megmutatkozott.

Manfred Frank egy-egy tanulmányát Jugoszláviában már a nyolcvanas években megismerhették a folyóiratolvasók, első szerb nyelvű kötete azonban csak 1995-ben látott napvilágot. Magyarul is csupán elszórtan megjelenő szövegeit olvashatjuk (pl. **A nyelv uralhatóságának határai**, *Literatura*, 1991/4.; **Mit jelent egy szöveget megérteni**. In: **Az esztétika vége vagy se vége se hossza**, Budapest, 1995) az Atheneum-könyvek tervezett sorozatában viszont már hosszabb ideje szerepel a **Mi a neostrukturálisizmus?** című munkája.

A Conditio moderna című kötet – a szerző hét írását fogja egybe – eredetileg 1993-ban jelent meg (a fordítás Tomislav Bekić munkája). A cím láttán felvetődő kérdéseink a rekonstruktív hermeneutikára visszatekintő magatartásra irányítják a figyelmet. Manfred Frank visszanyúl a modernitás ősi princípumaihoz, a romantikus hermeneutikus filozófiához, Kant gondolkodásához, a metafizika modern artikulációjához, annak érdekében, hogy kritikáját minél erőteljesebben körvonalazhassa. **A Conditio moderna** beszédmódja alapvetően filozófiai, de gondolatmenetének kiteljesítésében jelentős irodalmi vonatkozások is felmerülnek. Így pl. amikor a könyv első tanulmányában, mely a racionalitás bírálatának két évszázados vonatkozásait és az új mitológiába vetett reményt elemzi, azt magyarázza, hogy a romantika az irodalmat mint mítoszteremtő erőt érvényesíti, azaz, esetében a költészet egyenesen a mítosz örökébe lép. Az irodalom itt a modernitás önbírálatának kontextusában bomlik ki, az irodalom a modern, megmerevedett racionalizmus bírálatának közege. Ugyanis a felvilágosodás elvonttá vált racionalizmus-modellje racionalizálta a költői nyelvet, kiűzte a politikából a költészetet, hozzájárult a poézis lényegvesztéséhez. Ezek alapján magyarázatot nyerhetünk arra a kérdésre, hogy a racionalitás bírálata a XIX. században és később miért eredményezte az irodalom és az esztétika kultuszát mint pl. a francia szimbolizmusban vagy a német expresszionizmusban. Frank célja rámutatni azokra a veszélyekre, amelyek a mitológia és a költészet szintéziséből származhatnak és – mint a XX. szá-

zadban többfelben megtörtént – az emberi kommunikáció megszakítását eredményezték. Az ő eseménye a demitologizáció és a felvilágosodás törékeny dialektikája, melyben az irodalomnak és az esztétikai reflexivitásnak is kimagasló szerep jut. Az irodalom azért is megkerülhetetlen, mert a hermeneutika és a dekonstrukció értelmezési konfliktusainak terében helyezkedik el. Frankot a modernitás esztétikai potenciáljai érdeklik, az esztétikailag közvetített felvilágosodás, mely méltó folytatója az általa eszményített modern gondolatoknak.

Míg korábbi kötetekben a hangsúly a közvetítésre esett, addig ez híján van a kultúrák közötti tolmácsolásra, a heterogenitások fordítására irányuló korábbi pátosznak. A dekonstrukciót illető kritikáját úgy élezi ki, hogy háttérbe szorul a közvetítői szándék. Helyenként, mint pl. **Az újabb francia gondolkodás politikai aspektusai** című tanulmányban, melyben a dekonstrukció negatív politikai következményeiről szól, rendkívül erős demarkációs vonalat húz a filozófiálás francia és német modellje közé. És történik mindez a filozófia globalizációjának idején, amikor minduntalan felmerül az univerzalizálható nyelv víziója. A lingua univerzalis víziója a gondolkodás, beszéd és cselekvés világterében megvalósuló egységes szellemi geográfia.

A posztmodern és az új francia gondolkodás elleni franki fellépés helyenként Habermásénál is élesebb. A **Conditio moderna** szerzője szerint a dekonstrukció fellépésével és elterjedésével, a differenciálódás végtelen mozgásának hirdetésével egy anti- hermeneutikus, anarchisztikus strukturalista fordulat vette kezdetét a filozófiában és az irodalomtudományban egyaránt. Frank abban különbözik a dekonstrukcióval szemben keményen fellépő értelmezőktől, hogy bírálatra méltónak találja a „neostrukturalizmust”. Ugyanis a dekonstrukciót sokszor úgy vetik el, hogy megkérdőjelezzik az argumentációs képességét: Frank viszont hangsúlyozza, hogy a neostrukturalizmus érvekkel lép fel, melyekkel ellenérveket kell szembehelezni. A neostrukturalista irodalomértelmezés szerint ugyanis a struktúra ontológia tulajdonságai miatt a jelek saját jelentéseiket nem a szubjektumtól nyerik. Az értelmezés lezárhatatlan, de ez a tény annak következménye, hogy a struktúra egy olyan misztikus tulajdonsággal rendelkezik, melynek révén elszakítható a szignifikációtól. Az értelmezés valóban végtelen jellegű, de Frank romantikus hermeneutikájának szellemében, a végtelenség oka az értelmezésnek az értelmező szubjektumhoz, a hermeneutikai szubjektivitáshoz való kötöttsége. Frank több helyütt értelmezi és alkalmazza Schleiermacher egyik legfontosabb hermeneutikai téziséét: a nem-értés sohasem tűnhet el teljesen. Az értelem teljes áttetszőségét, s ezzel a megértés hiánytalan beteljesülését, az értelem kimerítését az irodalmi interpretációkban csak akkor érhetnénk el, ha elképzelnénk egy olyan archimédeszi pontot, melyből kiindulva az irodalmi és az egyéb értelemteremtést ellenőrizni lehet. Az ilyen metafizikus koncepció azonban egy olyan értelmi központ létét is feltételeznél, amely nélkülünk, a beszédünkön túl, a dialógikus

értelmsodrason kívül jönne létre. Frank rokonszenvét megnyerik azok a neostrukturista gondolatok, amelyek tagadják azt a priori meghatározott értelmi kereteket, a jelek nem hordozzák magukban megértésük automatizmusát. De mindez nem azt jelenti, hogy el kell vetnünk a helyes és a helytelen megértés közötti disztinkciót. Frank három mozzanatban foglalja össze nézeteit:

1. Az értelmezés végtelensége az interpretandum értelmi kimeríthetlenségére utal. (Mint ahogy Frank egyik kedvelt szerzője Novalis állította: a költemény ugyanúgy kimeríthetetlen, mint maga az ember.)

2. Minden műalkotás innovatív jellegű, azaz, transzformálja a mindennapi értelmi tartományokat, meghaladja a létező szabályokat.

3. A jelek értelme nem a szövegben vagy máshol rejlik, hanem a megértés révén alakul ki, melyben kooperatív értelem történetnek vagyunk tanúi a szerző és a befogadó közreműködésével.

A neostrukturizmus, miközben azt veszi figyelembe, hogy a jel azonossága csak a többi jel vonatkozásában teremtődik meg, például Derrida esetében, arra a téves következtetésre jut, hogy a jel kapcsán mindig fennáll az eldöntetlenség. Frank elfogadhatónak tartja azt az elképzelést, hogy a jelek közötti differencialitás nem a jelek között, hanem minden jelen keresztül valósul meg. A jelek nem rendelkeznek olyan azonossággal, melyet egy objektivitásra törő irodalomtudomány vagy esztétika rekonstruálhatna, azaz, egyfajta anarchia határozza meg a jelek mozgását. Ugyanakkor romantikus forrású hermeneutikus gondolkodása nem fogadhatja el, hogy a jelentések radikálisan eldöntethetetlenek, hogy az értelem kontextustól függően változik. A jel nem jelenthet minden esetben valami mást, mert akkor minden a jelentésre és a jelekre vonatkozó állítás. Lehetetlen lenne. Az értelmezés nem fulladhat anarchiába abban az értelemben, hogy nyitottá válik minden elképzelhető értelem előtt vagy abban az értelemben, hogy nem létezik autentikus értelmezés. Az értelmezés eseménye nem képzeltető el hermeneutikai kritériumok nélkül. Csak akkor értelmezhetünk, ha a textus elemei egy minimális szemantikai azonosságot birtokolnak. A neostrukturizmus túl messzire megy, mert az értelmezés végtelenségének tételezésében tagadja az interpretáció kritériumait és tagadja a jelek minimális szemantikai identitását. A hermeneutika mindig a jelek és az értelem dinamikáját foglalja magába, a hermeneutikai gyakorlat nem más, mint ez a dinamika, de a kritérium nélküli jelentéstranszformáció elve erre nem ad magyarázatot. Az mindenképpen állítható, hogy az értelmezés kritériumai is változhatnak vagy hogy a hermeneutika kritériuma az értelmezői közösségek pragmatikus egyetértése. De a totálissá váló differenciálódás neostrukturista eszménye ezeket az elveket nem igazolhatja.

Vagy a kritérium nélküli dekonstrukció, vagy az értelmezők kommunikációjában kibomló, egyetértésre alapozó hermeneutika – Frank szerint ez a vagy-vagy jelenti a jelenkori gondolkodás alternatíváját.

FARAGÓ Kornélia

